

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS

1996 metai

VILNIUS **pradai** 1997

INSTITUTE OF LITHUANIAN HISTORY

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

1996

VILNIUS 1996

INSTITUT FÜR LITAUISCHE GESCHICHTE

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

1996

VILNIUS 1997

UDK 947.45
Li 237

Redakcinė komisija

Vytautas MERKYS (pirm.), Antanas TYLA (pirm. pavaduotojas),
Vacys MILIUS, Gediminas RUDIS, Rita STRAZDŪNAITĖ (sekretorė),
Gintautas ZABIELA

Redakcinės komisijos adresas:
Kražių 5, 2001 Vilnius

Išleista Lietuvos istorijos instituto užsakymu

ISSN 0202-3342
ISBN 9986-776-74-0

© Lietuvos istorijos institutas, 1997

RECENZIJOS, APŽVALGOS, ANOTACIJOS

Adolfas Tautavičius. Vidurinis geležies amžius Lietuvoje (V—IX a.). — Vilnius: „Lietuvos pilys“, 1996. — 368 p. — 2000 egz.

Ilgai brandinta ir labai laukta dr. Adolfo Tautavičiaus knyga jau ant archeologų ir visų proistorės mėgėjų stalo. Tai ketvirtoji knyga iš paties autoriaus sumanytos serijos, aprėpiančios Lietuvos archeologiją nuo seniausių laikų iki Lietuvos valstybės susidarymo XIII a. pradžioje.

Pirmoji serijos knyga pasirodė 1984 m. ir buvo skirta akmens amžiaus Lietuvoje studijoms. Ją parašė žinoma mokslininkė habil.dr. Rimutė Rimantienė¹. Antroji knyga, parašyta Vilniaus universiteto prof. Mykolo Michelberto, skirta senajam geležies amžiui (I—IV a.) Lietuvoje². Trečiosios knygos autorė dr. Elena Grigalavičienė išnagrinėjo žalvario ir ankstyvąjį geležies amžių Lietuvoje³. Taigi serija jau leidžiama daugiau kaip dešimtmetis.

A. Tautavičiaus monografija — solidus 368 puslapių veikalas patraukia skaitytoją savo struktūros paprastumu ir griežta logika. Knyga sudaryta iš: trumpo įvado, 10 skyrių, literatūros sąrašo, kur panaudota daugiau kaip 200 autorių per 500 publikacijų. Yra vietovardžių rodyklė, santraukos vokiečių ir rusų kalbomis. Knygos tiražas optimalus, 2000 egzempliorių.

Pirmame skyriuje aptariamas laikotarpio pavadinimas, chronologija, literatūra bei šaltiniai. Glaustai, tačiau išsamiai A. Tautavičius išnagrinėja vidurinio geležies amžiaus periodizacijos problemą, pateikia jos genezę nuo XIX a. iki mūsų dienų (p. 6—8). Autorius siūlo išplėsti šio laikotarpio chronologines ribas ir tai argumentuo-

¹ R. Rimantienė, *Akmens amžius Lietuvoje*, Vilnius, 1984.

² M. Michelbertas, *Senasis geležies amžius Lietuvoje*, Vilnius, 1986.

³ E. Grigalavičienė, *Žalvario ir ankstyvasis geležies amžius Lietuvoje*, Vilnius, 1995.

ja. Tačiau šioje vietoje skaitytojas gali suklusti: juk knygos viršelyje yra minimi V—IX amžiai, o p. 8 A. Tautavičius pripažįsta, kad, jo manymu, vidurinis geležies amžius apima laikotarpį nuo V iki X a. vidurio, t.y. 400—950 metus.

Labai kukliame, tik dešimties puslapių, antrame skyriuje aptariamos pilys ir sodybos. Tokią skyriaus apimtį lėmė objektyvios ir subjektyvios priežastys. Iš objektyvių priežasčių minėtina tai, kad vidurinio geležies amžiaus piliakalniai beveik neturi kultūrinio sluoksnio, nes tuo metu jie buvo tapę piliakalniais-slėptuvėmis, kur apylinkių gyventojai subėgdavo pavojaus metu, bet nuolatos negyveno. Dėl to nesusidarydavo kiek didesnis kultūrinis sluoksnis, o radiniai to laikotarpio piliakalniuose — retos išimtys. Iš subjektyvių priežasčių, manau, minėtina tai, kad tyrinėję ir tebetyrinėjantys piliakalnius archeologai savo darbo rezultatus skelbė ir skelbia labai glaustai, dažniausiai apsiribodami tik moksline informacija, o išsamų publikacijų labai stokojama. Lietuvos archeologinėje literatūroje tėra išleistos tik kelios monografijos piliakalnių tyrinėjimų medžiagai aptarti⁴. Turtingiausias viduriniojo geležies amžiaus radinių Aukštadvario piliakalnis ir gyvenvietė iki šiol dar laukia tyrinėtojų apibendrinimo. Be to, atviro tipo gyvenviečių tyrinėjimai iki dabar yra daugiau atsitiktiniai ir fragmentiški, niekur neskelbti, išskyrus vienų metų Juodonių gyvenvietės tyrinėjimų duomenis⁵. Tas pats pasakytina ir apie turtingą radinių Paplienijo atviro tipo gyvenvietę. Jos radiniai guli muziejaus fonduose. Šios priežastys dabar atsisuko ne tik prieš autorių, bet ir prieš visus archeologus. Kaimyninėse šalyse atviro tipo gyvenvietės ne tik plačiai tyrinėjamos, bet apie jas skelbiamos ir išsamios publikacijos. Lietuvos archeologams vertėtų dėl to susirūpinti ir tai turėtų būti gairė strategiškai apmąstant ateities archeologinių tyrinėjimų kryptis.

Nors medžiagos nėra daug, autoriui vis dėlto pavyko apibūdinti to meto piliakalnių išvaizdą ir įtvirtinimus, kuriuos sudarė pylimai, grioviai, tvoros ir vartai, pilių ir kitų pastatų konstrukcines savybes. Gyvenviečių bendri bruožai, jų raidos dėsningumai aprašyti, remiantis daugiau išprotavimais ir palyginamąja medžiaga, nei konkrečiais archeologijos duomenimis. A. Tautavičius palietė ir tokius klausimus, kurie archeologų darbuose dar labai mažai nušviečiami. Pirmiausia tai piliakalnių ir gyvenviečių pastatų ilgaamžiškumas ir šių archeologijos paminklų apgyvendinimas, vadinamoji demografinė situacija.

Įvairialypė gyventojų veikla atsispindi trečiame skyriuje „Ūkis“. Pagal ūkio šakų svarbą autorius pirmiausia aptaria žemdirbystę ir gyvulininkystę, amatus ir namų

⁴ P. Tarasėna, *Lietuvos piliakalniai*, Vilnius, 1956; R. Volkaitė-Kulikauskienė, *Punios piliakalnis*, Vilnius, 1974; P. Kulikauskas, *Užnemunės piliakalniai*, Vilnius, 1982; G. Zabieła, *Lietuvos medinės pilys*, Vilnius, 1995.

⁵ L. Nakaitė, Juodonių gyvenvietės (Rokiškio r.) archeologinių tyrinėjimų duomenys, *Iš lietuvių kultūros istorijos*, t. 2, Vilnius, 1959, p. 139—150.

verslus bei mainus. Šio skyriaus teiginiai pagrįsti, remiantis gausiais materialinės kultūros dirbiniais, todėl jis išsamesnis už ankstesnįjį.

Knygos autorius, visą gyvenimą tyrinėjęs baltų genčių etnogenezės problemas, gerai pažįstantis atskirų genčių materialinę kultūrą, ketvirtame skyriuje koncentruotai aptaria etnokultūrinės Lietuvos sritis. Šis skyrius pagrįstas laidojimo paminklų medžiaga, nes tik iš laidojimo paminklų tipų, mirusiųjų laidosenos, jiems įdėtų įkapių galima pažinti tuo metu besiformuojančias etnines grupes.

Itin reikšmingi skyriaus pradžioje pateikti statistiniai duomenys, kurie rodo duomenų ir medžiagos gausumą bei autoriaus milžinišką darbą juos apibendrinant. Atskiras etnokultūrinės sritis mokslininkas apibūdinti pradeda nuo lietuvių pilkapių. Tai logiška, nes toje srityje, kur daugiausia buvo lietuvių pilkapių, XIII a. pradžioje kūrėsi Lietuvos valstybės branduolys, o visi jos gyventojai vėliau pradėti vadinti lietuviais. Autorius apibendrintai supažindina skaitytoją su Rytų Lietuvos pilkapynų arealu, pilkapynų ir atskirų pilkapių dydžiu, jų įrengimo būdingais bruožais, laidojimo juose būdais, jų ypatumais bei kaita, materialinės kultūros pagrindiniais bruožais. Būdamas šios archeologinės kultūros autoritetas (1953 m. autorius apgynė daktaro disertaciją apie Rytų Lietuvos pilkapius), A. Tautavičius atsargiai kelia savo hipotezes dėl gyventojų migracijos bei mirusiųjų deginimo papročio plitimo į Rytų Lietuvą, kategoriškai neperša savo nuomonės. Dėl to jis dažnai vartoja žodelius „galbūt“, „tarsi“, „greičiausiai“ ir kt. (p. 46, 52).

Įdomi A. Tautavičiaus mintis apie aukštaičių (Vidurio Lietuvos) kapinynų kultūrinės srities gyventojus. Autoriaus žodžiais tariant, I a. pr.Kr. ar m.e. pačioje pradžioje vykusį gyventojų migraciją iš Skalvos ir Nadruvos į brūkšniuotosios keramikos kultūros vakarinę dalį — Vidurio Lietuvą — padėjo pradžia šiai etnokultūrinei sričiai susidaryti. Mintis įdomi, tačiau kol kas konkretesne archeologine medžiaga nepagrįsta. Skaitydamas apie Vidurio Lietuvos gyventojus, pasigedau keletu sakinių apie VIII—X a. kapus ir juose randamus dirbinius. Šiame skyriuje daugiau akcentuojamas V—VII a. ir nedaug dėmesio skirta VIII—X a. Žinoma, medžiagos nėra daug ir autorius apie tai užsimena.

Neapsiriksiu teigdamas, kad autorius, būdamas žemaitis ir daug metų asmeniškai kasinėjęs Žemaitijoje: tyrinėjęs Požerės ir Žvilių (abu Šilalės raj.) kapinynus, apie žemaičius turi ką pasakyti. Tai patvirtina ir A. Tautavičiaus straipsniai bei diskusija su kolegomis dėl žemaičių etnogenezės I tūkstantmečio viduryje⁶. Labai

⁶ A. Tautavičius, Žemaičių etnogenėzė (archeologijos duomenimis), *Iš lietuvių etnogenėzės*, Vilnius, 1981, p. 27—33; A. Tautavičius, Dėl mirusiųjų deginimo papročio plitimo V—VIII a. Žemaitijoje, *Vakarų baltų archeologija ir istorija*, Klaipėda, 1989, p. 28—34; А. Тауауавичюс, Территория жемайтов по археологическим данным V—XII вв., *20 лет: Археологические и этнографические экспедиции института Истории АН ЛитССР (1948—1967)*, Вильнюс, 1968, с. 56—63; А. Тауауавичюс, Балтские племена на территории Литвы в I тысяч. н.э., *Из древнейшей истории балтских народов (по данным археологии и антропологии)*, Рига, 1980, с. 85.

svarbūs yra knygoje pateikti duomenys apie žemaičių etnokultūrinio arealo materialinės kultūros paribių skirtumus, nes retsykiais jais remiantis išskiriami smulkesni etniniai žemaičių genčių sąjungos dariniai⁷. Mano nuomone, ši baltų gentis apibūdinta išsamiausiai, nes ir medžiagos iš šio Lietuvos regiono yra daugiau nei pakankamai. Knygoje aptariamos kitos hipotezės dėl žemaičių etnogenezės⁸, dėl kurių autorius ir šį kartą diskutuoja, pateikia savosios žemaičių etnogenezės interpretacijos argumentų (p. 72—73).

Ne mažiau svarbūs ir kiti Lietuvos etnokultūriniai regionai, kuriems aptariamoms knygos autorius skiria reikiamą dėmesį. Trumpai pristatoma Lietuvos pajūryje I—VI a. egzistavusi kapų su akmenų vainikais sritis. Kadangi archeologinių duomenų iš šio regiono nedaug, A. Tautavičius daugiausia rėmėsi 1940 ir 1941 m. kasinėtų kapinynų rezultatų apibendrinimais, bet panaudojo ir vėlesnių kasinėjimų Lietuvos pajūryje duomenis. Šio poskyrio naujovė yra ta, kad, autoriaus manymu, Lietuvos pajūrio kapų su akmenų vainikais sritis palaipsniui išnyksta anksčiau, nei iki šiol buvo skelbiama⁹ (p. 74). Jai nykstant toje teritorijoje išsiskyrė dvi sritys: pietinė — Lamata ir šiaurinė — Kuršas. Lamatos žemė XIII a. pradžios šaltiniuose minima tarp kitų panašių besiformuojančios Lietuvos valstybės teritorijų. Autorius netapatina šios etninės grupės su skalviais, nes įžiūri kai kurių laidosenos ir materialinės kultūros skirtumų (p. 77—80).

Apibendrinant kuršių palikimą, remtasi gana gausia medžiaga. Todėl pakankamai išsamiai apibūdinta laidosena ir materialinė kultūra, analizuojami archeologams kol kas neaiškūs klausimai. Poskyrio pabaigoje autorius išdėsto keletą savo hipotetinių teiginių dėl kuršių kultūros ištakų (p. 90). Poskyryje užsimenama ir apie gotlandiečius bei kolonistus iš Vidurio Švedijos Gruobinioje, taip pat apie stiprėjančius kuršių prekybinius ryšius su Skandinavija (p. 91). Deja, ši tema neplėtojama ir ji kiek iškrenta iš bendro konteksto.

Žiemgalių etninės grupės, jos teritorijos ir kultūros aprašymas gana išsamus, tačiau būtų pageidautini keli sakiniai apie žiemgalių laidoseną už dabartinės Lietuvos ribų, t.y. Latvijoje, nes ten kapinyuose vyrauja griežtos kapų eilės (pvz., Čunkaniai-Drengeriai, prie Bauskės).

⁷ L. Vaitkunskienė, Dėl žemaičių kilmės, *Žemaičių praeitis*, t. 1, Vilnius, 1990, p. 26—41.

⁸ G. Česnys, III—XI a. žemaičiai kraniologijos aspektu, *Lietuvos archeologija*, t. 3, Vilnius, 1984, p. 141—151; L. Vaitkunskienė, Dėl žemaičių kilmės, *Žemaičių praeitis*, t. 1, p. 31; L. Vaitkunskienė, Dėl žemaičių aprangos regioninių skirtumų, *Lietuvos archeologija*, t. 9, Vilnius, 1992, p. 144—151; P. Волкайте-Жуликаускаене, К вопросу этнической принадлежности грунтовых могильников центральной Литвы I—VIII вв. н.э., *Проблемы этногенеза и этнической истории балтов*, Вильнюс, 1985, с. 30—39.

⁹ *Lietuvos archeologijos paminklai: Lietuvos pajūrio I—VII a. kapinytai*, Vilnius, 1968.

Galbūt sunkiausia A. Tautavičiui buvo apibūdinti sėlių etnokultūrinę sritį. Taip jau atsitiko, kad šiai etninei grupei Lietuvos archeologai skyrė mažiausiai dėmesio. Mažiausiai pažįstame jų paminklus — nedaug jų tyrinėta. Didžiausių tyrinėtų sėlių teritorijoje paminklų — Pajuostės ir Visėtiškės pilkapynų — medžiaga neskelbta, kitų pilkapynų tyrinėti tik likučiai¹⁰. Nors ir stokodamas medžiagos laidosenai bei materialinei kultūrai apibūdinti, autorius padarė visa, kas įmanoma.

Į jotvingių genčių akmeninius pilkapius A. Tautavičius yra atkreipęs dėmesį ir anksčiau. Archeologams gerai žinoma jo ir rusų archeologo V. Sedovo diskusija dėl jotvingių žemių ribų¹¹ atsispindi ir poskyryje apie iš akmenų krautus pilkapius. Autorius nekeičia savo nuomonės dėl jotvingių teritorijos ir mano, kad Lietuvoje gyveno viena iš jotvingių grupės genčių, greičiausiai dainaviai, kurie buvo artimiausi Rytų Lietuvos pilkapių kultūrai (p. 100).

Penktame knygos skyriuje pradedami analizuoti materialinės kultūros dirbiniai. Jiems skirta didesnioji knygos dalis (p. 102—279). Tai suprantama, nes išnagrinėti daugiau kaip 40 rūšių ir keleriopai daugiau įvairių tipų darbo įrankių, ginklų, puošalų, buitinės paskirties padargų nėra paprasta.

Pradedama nuo darbo įrankių. Jie suskirstyti pagal darbo paskirtį ir medžiagą, iš kurios padaryti. Tai patogu skaitytojui, norinčiam surasti vieną ar kitą reikalingą įrankį. Pradedamas nuo pagrindinio ir svarbiausio priešistorinio žmogaus darbo įrankio — kirvio, autorius išskiria regioninius kirvių tipus ir lokalinius jų formų variantus, aptaria jų formų genezę (p. 106). Paprotys dėti kirvius į kapus Lietuvoje ne visur buvo praktikuojamas vienu metu, todėl A. Tautavičiaus duomenys apie tai svarbūs, nes kituose archeologų darbuose tokių žinių nerasime (p. 107). Toliau aptariami buityje plačiausiai vartoti peiliai, derliaus nuėmimo įrankiai — dalgiai ir pjautuvai, įrankiai dirvai purenti — kapliai bei kiti tarp archeologinės medžiagos žinomi įrankiai, kaip, pvz., vedegos, skobtai kalteliai, kalvio įrankiai. Paminėti net tokie I tūkstantmečio antros pusės Lietuvos archeologinėje medžiagoje nežinomi, tačiau buityje naudoti daiktai, kaip žirkklės (p. 122). Skaitant verpstuko aprašymą, „užkliuvo“ Vilniaus žemutinės pilies teritorijoje rasto verpstuko forma. Jis „ritės“ formos. Autorius, matyt, suklydo ir ritinio formą pavadino rite (p. 124).

¹⁰ M. Michelbertas, Daujėnų pilkapių (Pasvalio r.) tyrinėjimai 1970 m., *AETL 1970 ir 1971 metais*, Vilnius, 1972, p. 28—32; M. Michelbertas, Berklainių pilkapio (Pasvalio r.) tyrinėjimai 1970 m., ten pat, p. 32—33; S. Juodelis, Norkūnų pilkapių (Rokiškio r.) kasinėjimai, ten pat, p. 34—35.

¹¹ A. Tautavičius, Lietuvių ir jotvingių genčių gyventų plotų ribų klausimu, *MADA*, 2(21), 1966, p. 161—180; В. В. Седов, Курганы ятвягов, *Советская археология*, 1964, № 4, с. 36—51.

Šeštas skyrius skirtas ginklams. Jame gana išsamiai aptarti įvairios paskirties ir rūšių ginklai, pradedant populiariausiais ir demokratiškiausiais ginklais — ietimis ir baigiant retai aptinkamais skydų umbais ir jų rankenomis bei strėlių antgaliais (p. 128—151). Minėtini kai kurie šio skyriaus korektūriniai netikslumai: p. 133 nuoroda į ietigalius lauro lapo formos plunksnomis (pav. 46) ne visiškai tiksli, nes šiame paveiksle pavaizduotas ietigalis karklo lapo formos plunksna; 50 paveiksle pavaizduota ne kalavijo rankena, o tik jo įkotė; sumaišyta p. 142 esanti nuoroda į vienašmenį kalaviją 46 paveiksle.

Taip pat pasigedau kelių ši skyrių apibendrinančių sakinių.

Septinto skyriaus tyrimo objektai — raitelio ir žirgo apranga. Jame analizuojami pentinai, žąslai ir kamanos bei balno kilpos. Dėl duomenų stokos, skyrius nedidelis, tačiau galėtų būti gausiau iliustruotas piešiniais ar nuotraukomis.

Aštuntame skyriuje nagrinėjami papuošalai. Autoriui teko aprėpti iš tiesų gausias įvairios paskirties papuošalų grupes, pradedant galvos ir kaklo papuošalais ir baigiant kojų ir apavo papuošimais (p. 160—258). Papuošalams priskirti ir diržai, kurie, mano galva, geriau tiktų būti išskirti į atskirą skyrelį. Apibūdinant krūtinės papuošalus, iš segių rūšių minimos tik dvi, t.y. lankinės ir plokštelinės (p. 189). Manau, kad čia reikėjo paminėti ir trečios rūšies seges — pasagines. Segių poskyryje išsamiai aptariamos įvairių tipų segės, kurios pradėtos gaminti anksčiau nei aptariamas laikotarpis. Tiesa, daugiausia ir plačiausiai jos gamintos ir vartotos viduriniame geležies amžiuje, o kai kurios ir vėliau. Todėl svarbu buvo nustatyti segių formų detales, jų kaitą, leidžiančias teigti, jog tas ar kitas segių tipas buvo kaip tik vidurinio geležies amžiaus dirbiny. Autorius ne tik tai padarė, bet ir apžvelgė atskirų segių tipų paplitimą baltų žemėse ir kaimyninėse gentyse. Į autoriaus akiratį nepateko dar vieno tipo segė, atsitiktinai rasta Žadeikiuose, Šilalės rajone. Tai segė — gyvūno galvutė¹², importuota iš Gotlando, dabar saugoma Lietuvos nacionaliniame muziejuje. Pagal tą patį principą išnagrinėti ir smeigtukai, kabučiai bei apyrankės (p. 224—256).

Devintas skyrius — apie keramiką ir kitą buitinę medžiagą, t.y. geriamuosius ragus, negausius pincetus, šukas, amuletus iš gintaro, kaulo ir rago (p. 270—279). Stokojant medžiagos, šis skyrius taip pat labai trumpas: bendrais bruožais apibūdinama keramika, nurodomas jos kiekis paminkluose, lyginami duomenys su kaimyninių kraštų analogiška medžiaga. Taip pasielgta ir su minėta buitine medžiaga.

Dešimtas skyrius, vainikuojantis knygą, skirtas socialiniams procesams ir dvasinei kultūrai aptarti. Jame pateikiami Lietuvoje gyvenusių baltų genčių socialinių-

¹² Žr. A. Carlsson, *Djurhuvudformiga spännen och gotländsk vikingatid: Text och katalog*, Stockholm, 1983.

ekonominių pokyčių metmenys, kai kurie samprotavimai apie dvasinį mūsų protėvių gyvenimą, jų tikėjimus.

Labai retai Lietuvos archeologijos knygoje spausdinama vietovardžių ar pavardžių rodyklė, kuri padeda skaitytojui greičiau rasti reikiamus duomenis. A. Tautavičius nepagalėjo laiko ir padarė vietovių rodyklę (p. 316—321). Tai sveikintina ir visokeriškai palaikytina.

Baigiant trumpą A. Tautavičiaus knygos „Vidurinis geležies amžius Lietuvoje (V—IX a.)“ aptarimą, reikia paminėti kai kurias smulkmenas, kurios šiek tiek gadina bendrą gražios ir vertingos knygos įvaizdį. Tai, pavyzdžiui, neprofesionaliai nubraižytas žemėlapis (p. 45, 1 pav.), prasprūdušios kai kurios korektūros klaidos (p. 31, 50, 53, 92, 100, 121, 127, 145, 153, 156, 163, 168, 172, 175—176, 148, 184, 193, 201, 204, 206, 208, 212, 222, 224, 236) ar spausdinimo metu nutrupėjęs sakinio galas (p. 34). Norėtusi, kad kitataučių tyrinėtojų pavardės būtų transkribuotos ir rašomos lietuviškai (p. 55). 57 ir 73 puslapiuose minimi autorių veikalai neatsispindi bibliografijoje, o gal tai tiesiog apmaudžios korektūros klaidos (p. 306, 311). Literatūros sąrašė pasigedau kai kurių latviškai abėcėlei būdingų ženklų (p. 290, 292, 293, 300, 310). Šios pastabos rodo techninių redaktorių darbo trūkumus, bet nėra itin reikšmingos ir visiškai nemenkina knygos vertės.

A. Tautavičiaus knyga — tai dar vieno etapo pabaiga, tyrinėjant vidurinį geležies amžių. Joje sukaupta ir taupiai išdėstyta visa iki dabar žinoma V—X a. Lietuvos archeologinė medžiaga, kurios interpretacijai kitiems tyrinėtojams autorius paliko pakankamai erdvės.

Autoriaus talentas, gera knygos poligrafinė kokybė, puikus dizainas daro šią knygą viduriniu geležies amžiumi besidominčių archeologų ir apskritai visų proistorės mėgėjų stalo knyga.

Vytautas Kazakevičius

Vytautas Kazakevičius. IX—XIII a. baltų kalavijai. — Vilnius: Alma littera, 1996. — 173 p. — 1000 egz.

Lietuvos archeologai pagaliau pralaužė nacionalines sienas ir išėjo į pasaulį. Taip trumpai galima pasakyti apie 1996 m. pradžioje pasirodžiusią ilgamečio Lietuvos istorijos instituto Archeologijos skyriaus darbuotojo dr. Vytauto Kazakevičiaus knygą „IX—XIII a. baltų kalavijai“. Didelis formatas, gražus celofanuotas viršelis, geras popierius, nepriekaištingas techninis atlikimas... Fizinės knygos charakteristikos prilygsta užsieniniams analogams, parodydamos, kad šiandien Lietu-

vos poligrafija yra neblogo lygio. Kartu aptariama knyga yra savotiškas pavyzdys, kaip turi atrodyti mūsų mokslinė literatūra. Juk tokios knygos leidžiamos ne metams ir ne vien siauram skaitytojų ratui šalies viduje.

Visgi bet kokia knyga yra ne tik meno kūrinys, kuriame savo triušą yra palikę nemažai prie jos dirbusių žmonių. Mokslinė knyga — tai pirmiausia naujų žinių šaltinis, naujų idėjų versmė, naujų darbų veidrodis. Jeigu tai yra monografija, tai joje atsiskleidžia ir jos autorius, kaip žmogus, mokslininkas. Ir greitomis pervertus, ir atidžiai perskaičius „Baltų kalavijus“ pirmiausia krinta į akis V. Kazakevičiaus kruopštumas. Iš visos prieinamos literatūros jis surinko duomenis apie IX—XIII a. buvusiose baltų teritorijose (dabar tai Lietuva, Latvija, Rusijos Kaliningrado sritis, Lenkijos šiaurės rytų teritorijos bei šiaurės vakarų Baltarusija) duomenis apie 460 kalavijų, rastų 147 vietose (p. 9—10). Kiekvienas kalavijas pagal kalavijų tipus bei radimvietes aprašytas išsamiam IX—XIII a. kalavijų kataloge (p. 101—124). Jame pateiktos kalavijo radimo aplinkybės, dabartinė saugojimo vieta su atitinkamo muziejaus inventoriniu numeriu, ginklo apibūdinimas, datavimas, nuorodos į literatūrą, kurioje apie tą ar kitą kalaviją jau buvo užsiminta. Tokių duomenų kataloge yra paskelbta apie 319 kalavijų. Žinant, kad duomenys apie baltų žemėse randamus kalavijus labai išbarstyti, šis katalogas yra labai svarbus šaltinis dabartiniams bei būsimiems baltų materialinės kultūros tyrinėtojams. Prie neabejotinų knygos privalumų reikia priskirti ir dvi plačias reziumė anglų (p. 125—143) bei rusų (p. 145—162) kalbomis. Pagirtina angliškos reziumė kalba, kurią bene pirmą kartą Lietuvos archeologijos istorijoje profesionaliai suredagavo specialistas iš Didžiosios Britanijos D. Hainsas.

Anksčiau trumpai aptartos knygos dalys nėra šios mokslinės publikacijos svarbiausi momentai. Jos daugiau rodo mūsų mokslinio darbo kultūrą, autoriaus dėmesį net mažiausioms smulkmenoms. Sudaryti bet kokią sąrašą gali paprastas laborantas, nes tai daugiau techninis darbas. V. Kazakevičiaus knygoje svarbiausia yra mokslinė analizė. Kaip ir dera gerai parengtai knygai, mokslinis tyrinėjimas užima didžiausią jos dalį — šimtą puslapių. Žvelgiant iš Lietuvos archeologijos konteksto, atrodo, ką dar naujo apie kalavijus buvo galima pasakyti po išsamių R. Volkaitės-Kulikauskienės studijų šiais klausimais¹. V. Kazakevičius šito nepabūgo. Kalavijai nagrinėjami europiniame kontekste, panaudojant visą naujausią, iki pat paskutinių dienų pasirodžiusią, literatūrą apie juos (p. 11). Faktiškai tai yra vienintelis kelias, norint suprasti šios ginklų rūšies kilmę bei raidą.

¹ R. Volkaitė-Kulikauskienė, IX—XII amžių kalavijai Lietuvoje, *Iš lietuvių kultūros istorijos*, Vilnius, 1964, p. 197—226; R. Volkaitė-Kulikauskienė, *Lietuviai IX—XII amžiais*, Vilnius, 1970, p. 186—208; R. Volkaitė-Kulikauskienė, Ginklai, *Lietuvių materialinė kultūra IX—XIII amžiuje*, t. 2, Vilnius, 1981, p. 22—33.

Pirmieji kalavijai buvo pagaminti ne baltų žemėse. Čia jie, be pavienių ankstesnio laikotarpio radinių (p. 9—10), paplito tik vikingų ekspansijos Europoje laikais (793—1066 m.). Ne veltui ir Europos kalavijų klasikinę tipologiją jos pradininkas norvegas J. Petersenas sukūrė pagal Norvegijos vikingų kalavijus. Baltai greitai bei plačiai įsisavino kalavijus, pradėjo gaminti savus kalavijų tipus (p. 92). V. Kazakevičius į knygą įrašė pačius naujausius duomenis apie rastus kalavijus, pvz., iš Varsėdžių, Šilalės raj., kapinyno (p. 54). Drąsiai ir istoriškai motyvuotai buvo pasirinktas ir chronologinis laikotarpis. Ilgą laiką vengta XIII a. skirti prie ankstesnio archeologinio laikotarpio — vėlyvojo, arba naujojo, geležies amžiaus. Bendraistorine prasme baltų žemėms tai teisinga, nes nuo XIII a. jose prasideda valstybės epocha. Tačiau nemažai baltų genčių buvo nukariautos ar kitaip prijungtos tik XIII a. viduryje ar net antroje pusėje. Šiuo aspektu V. Kazakevičius apima visus ikivalstybinės epochos kalavijus, nepalikdamas chronologinės spragos. Žinoma, gal kai kurie kalavijų tipai yra jau iš valstybinio laikotarpio, pvz., Desiukiškių tipo kalavijai ar kalavijai apskritomis buoželėmis, tačiau tai tik glaudžiai susieja ankstesnę epochą su vėlesniąja. Apie bendrabaltišką kontekstą jau buvo kalbėta. Šios naujovės yra vertingiausias V. Kazakevičiaus knygos įnašas į archeologijos mokslą.

Galima pasidžiaugti ir tvarkingai bei skoningai parengtomis teksto iliustracijomis bei priedais. Pirmoji iliustracija (tekste vadinama lentele — p. 12) supažindina su klasikine J. Peterseno tipologija. Antras paveikslas (p. 13) įvardija atskiras kalavijų dalis. Taip knygos pradžioje nusakomas terminų griežtumas bei apibrėžtumas. Visada malonu skaityti bei naudotis veikalu, kur viskas aišku nuo pat pradžios. Geras išpūdis nepalieka ir toliau gilinantis į tekstą. Kiekvienam kalavijų tipui pristatyti parenkami būdingiausi bei gražiausi jų pavyzdžiai, pateikiami atskiri jų paplitimo žemėlapiai: greta pridedamose iškarpose matyti, kiek vienas ar kitas kalavijo tipas paplitęs Europoje. Retkarčiais tekstas iliustruojamas ir kalavijų radimo *in situ* nuotraukomis (p. 18. pav. 9; p. 21. pav. 12; p. 49. pav. 48 ir kt.) ar kapų inventorių kompleksų piešiniais (p. 29. pav. 24; p. 33. pav. 28; p. 47. pav. 45 ir kt.). Pabaigoje (p. 93) pateikiamas baltų žemėse paplitusių kalavijų tipų jungtinis piešinys (irgi pavadintas lentele). Labai naudingos ir dvi tikros lentelės, kurių vienoje nurodoma, kuriose vietose ir kokių tipų kalavijai rasti (p. 94—97), kitoje — kokių tipų kalavijų geležtėse rasta įrašų bei ženklų (p. 98—99).

Mokslinė knyga netektų dalies savo žavesio, jeigu ją perskaičius nekiltų naujų minčių ar pamąstymų. V. Kazakevičiaus knygoje medžiagos tam pakankamai. Autorius apie kalavijus daugiausia kalba faktais bei daugiau ar mažiau jau priimtomis išvadomis. Mažiau tyrinėtoms problemoms paliekamos skaitytojui pamąstyti bei ateities darbams. Štai pora pavyzdžių. Pateikus baltų kalavijus europiniame kontekste, iškart darosi įdomu, kaip Vakarų Europoje pagaminti kalavijai atsидūrė pas

mus ir atvirkščiai. Ar tai karinių, ar prekybinių ryšių rezultatas? Kalavijas yra sudedamas ginklas: geležtę gali pagaminti vienas, buoželę bei skersinį — kitas ar net kiti meistrai. Iš jų galima surinkti skirtingus kalavijų variantus. Pavyzdžiui, kalavijai su geležtėmis „Ulfberht“. Baltų žemėse, pagal V. Kazakevičiaus pateiktą lentelę, jie yra H, T, V, X, Y bei balno formos buožele tipų (p. 98—99, lentelė 2). Šis įrašas Europoje datuojamas daugiausia X a. (p. 32), o anksčiau išvardintų kalavijų tipų chronologinės ribos yra kur kas platesnės — IX—XIII a. pradžia (p. 32, 53, 64, 70, 74, 82). Vadinas, aišku, kad kalavijai buvo naudojami ar pateko į kapus bei kultūrinius sluoksnius ne vienu laiku. Tai nenuostabu, nes viduramžiais kalavijas buvo išskirtinis ginklas, kurį turėti, nešioti bei naudoti galėjo ne kiekvienas.

Šis pastebėjimas neišvengiamai skatina pareikšti vieną bendrą, sakyčiau, metodinę pastabą. J. Petersenas (1887—1967) ir jo sudaryta vikingų kalavijų tipologija² buvo to meto kūdikis. Šiandien tai tarsi archeologijos klasika. Suprantama, jos ignoruoti negalima. Tačiau, matyt, reikėtų į šią klasiką žiūrėti XX a. pabaigos žvilgsniu. Atrodo, kad V. Kazakevičius metodine prasme nepakankamai įvertino naują A. Geibigo darbą apie Vokietijos kalavijus³. A. Geibigas kalavijus vertina kaip sudėtinį (surenkamą) ginklą ir jų chronologiją aptaria pagal įvairius jų variantus. Toks požiūris padeda išvengti formalaus tipologizavimo bei išspręsti kartais painias chronologines problemas.

Trūkumų, neretai labai subjektyvių, galima rasti kiekviename, net ir geriausiame darbe. V. Kazakevičiaus knygoje jų labai nedaug. Įvade (p. 7), matyt, plačiau reikėjo užsiminti apie tai, kad knygoje nagrinėjama ne visa kalavijų problematika, kaip kam gali pasirodyti iš knygos pavadinimo, tačiau tik daugmaž sveiki kalavijai (su rankenomis ar buoželėmis) bei pačios rankenos ir buoželės. Knygoje nėra duomenų apie plikas kalavijų geležtes, nors kartais jos yra gana įdomios, net su įrašais (pvz., Černaučyznos kalavijo)⁴. Čia neaptariamoms ir kalavijų makštys (jų apkalai, diržų liekanos). Kalavijų makštų apkalams V. Kazakevičius yra paskyręs atskirą straipsnį⁵. Gerokai išplėstas lietuviškas jo variantas dabar ruošiamas spaudai. Tiksliau apibrėžti reikėjo ir baltų teritorijas. Mat šiaurinės baltų ribos beveik aiškios; dabartinėje Baltarusijos teritorijoje bei rytinės Lenkijos dalyje gyvenę jotvingiai į baltų arealą visai nepateko. Pastarosiose te-

² J. Petersen, *De norske vikingesverd. Ein typologisk — kronologisk studie over vikingetidens zaaben*, Kristiania, 1919.

³ A. Geibig, *Beitrage zur morphologischen Entwicklung des Schwertes im Mittelalter*, Neumünster, 1991.

⁴ D. Ribokas, G. Zabiela, Černaučyznos radiniai, *Kultūros paminklai*, t. 1, Vilnius, 1994, p. 24—31.

⁵ V. Kazakevičius, *Sword chapes from Lithuania, Die Kontakte zwischen Ostbalticum und Skandinaviern im frühen Mittelalter*, Stockholm, 1992, p. 91—107.

ritorijose kalavijų rasta nedaug, tačiau vienas kitas žinomas. Kai kuriuos iš jų nurodo ir pats V. Kazakevičius (p. 58), tačiau kaip nebaltiškus kalavijus. Tuo tarpu Kaupo (Viskiaučių) pilkapyno skandinaviškuose pilkapiuose rasti kalavijai laikomi baltiškais. Tai jokiū būdu ne knygos trūkumai. Pasakius porą sakinių, ko joje nėra, skaitytojui nereikėtų to ieškoti tekste.

Bene didžiausias knygos trūkumas yra vietovardžiai. Kalbant apie baltiškus kalavijus, pirmiausia apie rastus dabartinėje Kaliningrado srityje, vartoti po Antrojo pasaulinio karo mechanškai ir nevykusiai prikergtus vietovardžius (Progres, Sovchoznoje, Zalivnoje ir t.t.), mano manymu, yra neteisinga, nes puikiai žinomi ankstesni baltiški vietovardžiai, dažniausiai tik šiek tiek germanizuoti. Rusiškus pavadinimus reikėjo rašyti skliaustuose, kaip padaryta dabar su suvokietintais baltiškais. Toks Kaliningrado srities vietovardžių vartojimas yra beprasmiškas ir todėl, kad dauguma knygoje aptariamų kalavijų buvo rasti dar iki Antrojo pasaulinio karo ir į archeologinę literatūrą įėjo ano meto pavadinimais. Šį trūkumą švelnina tik tai, kad, kai autoriui nepavyko nustatyti kai kurių dabartinių pavadinimų (Irzekapinis, Kaupas, Kleinheide, Kvednau, Langendorf, Löbertshof), ir kataloge palikti senieji. Nepavyko ir latviški pavadinimai. Knygoje jie beveik visi, išskyrus nedaugelį (Araišiai, Aizklauklė, Ciemaldė, Daugmalė, Ivandė, Kandava, Kazdanga, Lielvircava, Matkulė, Mežuotnė, Ryga, Talsai) yra dviejų žodžių (pvz., Lubanos Vėverajai ar Medzės Strautiniai). Pažvelgę į bet kurį Latvijos žemėlapi, vietovardžių, sudarytų iš dviejų žodžių, randame ne daugiau negu Lietuvoje. Tokio nesusipratimo priežastis paprasta: pagal latvių kalbos vartojimo taisykles daug kur prieš vietovardį tekste nurodoma jo administracinė priklausomybė (pagastas). Ji ir suklaidino V. Kazakevičių. Vadinasi, iš tikrųjų yra ne Lubanos Vėverajai, o Vėverajai Lubanos pagaste, ne Medzės Strautiniai, o Strautiniai Medzės pagaste. Kas tinka latviams, tas šiuo atveju netinka mums, lietuviams, leidžiant knygą lietuvių kalba. Tuomet reikėtų rašyti ir lietuviškus vietovardžius: ne Gintališkė, o Platelių Gintališkė (beje, ties lietuviškais vietovardžiais kataloge valsčius išvis nenurodytas, kaip ir Kaliningrado srities vietovardžių). Apmaudu, kad vietovardžių rašybos klausimais V. Kazakevičiaus niekas nekonsultavo. Tam tikra kaltė čia tenka ir teksto redaktorei. Kitos klaidelės knygoje yra grynų smulkmenos. Taip Desiukiškiai (knygoje — Desiukiškės) dviejuose žemėlapiuose pažymėtos skirtingai (p. 8. pav. 1 — Ukmergės rajono šiaurinėje dalyje; p. 24. pav. 17 — to paties rajono vakarinėje dalyje), o tuo tarpu jie yra Anykščių rajone.

Nepaisant vienintelio rimtesnio knygos trūkumo — vietovardžių rašybos (jis tiesiogiai nėra susijęs su nagrinėjamais kalavijais, bet įneša nereikalingą painiavą), naujoji, trečioji, V. Kazakevičiaus knyga nusipelno visokeriopų pagyrimų. Tai

rimtas ir moksliniu požiūriu labai vertingas veikalas, kuris, manau, susilauks didelio dėmesio ne tik Lietuvoje, bet ir plačiajame užsienyje. Kartosiuos sakydamas, kad tai yra geras pavyzdys, kaip reikia rašyti ir leisti mokslines archeologines knygas. Tegul ši knyga būna įžanga į platų V. Kazakevičiaus darbą apie baltų ginklus europiniame kontekste.

Gintautas Zabiela

Iš Suvalkų krašto praeities ir dabarties. — Punkskas: „Aušros“ I-kla, 1995. — 140 p. — 700 egz.

Tai Lenkijos lietuvių bendruomenės ir „Aušros“ leidyklos straipsnių rinkinys, išleistas tarptautinio PHARE fondo parama (redaktorius — J. S. Paransevičius). Storo žurnalo išvaizdos ir apimties leidinio tiražas yra nedidelis, ir tik dalis jo pateko į Lietuvą. Leidėjai įžangoje rašo: „Suvalkų kraštas — tai istorinės jotvingių (sūduvių) žemės. Gausūs archeologiniai radiniai rodo šios baltų genties aukštą žemės dirbimo kultūrą ir jos dažnas kovas su užpuolėjais. XIII a. pabaigoje jotvingius kryžiuočiai galutinai išnaikino ir išsklaidė. Kadangi kelis šimtmečius krašte beveik niekas negyveno, apaugo jis giriomis. /.../ Tik XVI a. prasideda intensyvus krašto kolonizavimas: iš šiaurės — lietuvių, o iš pietų — lenkų. /.../ Po Pirmojo pasaulinio karo dėl Suvalkų vyko kovos tarp Lenkijos ir Lietuvos. 1919 m. maršalo Focho nustatytoji demarkacijos linija tapo valstybės siena. Seinų ir Suvalkų apskrityse, atsiradusiose Lenkijos valstybėje, žymią gyventojų dalį sudarė lietuviai. Po Antrojo pasaulinio karo Suvalkijoje ši siena pasiliko nepakeista. Dabartinės Suvalkų vaivadijos trijuose valsčiuose jie (lietuviai. — *S.B.*) sudaro daugumą. Čia veikia 5 aštuonmetės mokyklos ir gimnazija lietuvių dėstomąja kalba. Gyva čia ir lietuvių kalba, meno saviveikla, puoselėjamos tautinės tradicijos ir papročiai, veikia lietuvių organizacijos“ (p. 3).

Dėmesį Suvalkų kraštui rodo kai kurie Lietuvos kultūros ir mokslo žmonės. Vienas iš jų — Vilniaus pedagoginio universiteto profesorius Algirdas Stanaitis, su bendraminčiais ir studentais praleidęs tarp Suvalkų krašto lietuvių kelias vasaras ir rinkęs ten etnografinę medžiagą. Svečiams iš „Didžiosios Lietuvos“ padėjo vietos mokytojai ir lietuvių veikėjai. Tuomet ir gimė mintis Punksko, tapusio Suvalkų krašto lietuvių kultūros svarbiausiu centru, 400 metų sukakčiai (1997 m.) parengti straipsnių rinkinį, kuris buvo išleistas nevēluojant.

Rinkinyje — 14 straipsnių, kuriuos rašė penkiolika autorių. Pirmąjį straipsnį — „Lietuvos ežeryno klimato savitumai“ — parašė Emilius Marcinkevičius.

Dauguma kitų straipsnių skirta krašto istorijai. Julija Račiuvienė supažindina su Punsco parapijos istorija („Iš Punsco parapijos istorijos“). Ši parapija buvo įkurta 1597 m., pastatius Punske bažnyčią. Autorė mini Punsco parapijos raštinėje saugomus tris išlikusius 1597-ųjų, 1600-ųjų ir 1606-ųjų metų karaliaus dokumentus. Remdamasi kitais istorijos šaltiniais, J. Račiuvienė nustatė, jog, pavyzdžiui, 1797 m. Punksas turėjo 4 gatves, 73 namus (su bažnyčia), 60 valakų, 10 alaus daryklų, 10 degtinės varyklų, 10 smuklių, 10 šulinių, 299 gyventojus (tarp jų — 60 žydų). 1781 m. parapijoje gyveno 8849 katalikai. 1852 m. Punksas prarado miesto teises, taip pat turgų ir mugių rengimo privilegijas (p. 11—12).

J. Račiuvienė istorinę apžvalgą baigia XIX a. viduriu. Ją pratęsia Bronius Makauskas straipsnyje „Tarp dviejų pasaulinių karų (kai kurie aspektai)“, kuriame jis apibūdina ir XIX a. įvykius, turėjusius didelės įtakos ir ne tik Suvalkų kraštui, bet ir visai lietuvių tautai. Tai ir 1807 m. Napoleono įkurta Varšuvos kunigaikštystė, kuriai buvo priskirta Lietuvos Užnemunė, po Lenkijos ir Lietuvos valstybės padalijimo priklausiusi Prūsijai, ir 1815 m. Suvalkų regiono įjungimas į Lenkijos karalystę, tapusią Rusijos autonomija, kuri buvo panaikinta po 1831 m. sukilimo. Tuo laiku buvo sudaryta gubernija, kurios centru tapo Suvalkai. Pagal 1897 m. gyventojų surašymo duomenis Suvalkų gubernijoje, kuri tęsėsi ligi Kauno, gyveno 304,6 tūkst. lietuvių (52,24%), 134 tūkst. lenkų (22,99%), 53,1 tūkst. žydų (10,14%; atrodo, turėtų būti 59,1 tūkst. — *S.B.*), 53,1 tūkst. rusų (9,12%), 30,5 tūkst. vokiečių (5,23%), kitų tautybių gyventojų — 1,6 tūkst. (p. 13).

Toliau B. Makauskas aptaria XX a. įvykius Suvalkų krašte. Daug rašoma apie 1919 m. lietuvių kovas su lenkų kariuomene. 1919 m. kovos dėl Suvalkų ir Seinų, anot B. Makausko, buvo pralaimėtos „dėl Lietuvos valstybės politinio diletantizmo ir karinio ryžto stokos“. Ir priduria: „Seinų, žymiausio Sūduvos lietuvių kultūrinio tautinio centro, praradimas ne tik nuvylė Sūduvos lietuvius, bet ir sukėlė reakciją visoje Lietuvoje. Kaune demonstravo minios, kritiką reiškė lietuvių spauda. Lenkai pasinaudojo sunkiausiu Lietuvai metu ir užėmė jos etninio kūno veiksmingiausią dalį“ (p. 20). Taip pat rašoma apie lietuvių represavimą, jų mokyklų ir organizacijų uždarinėjimą 1919 m. Cituotinas dar vienas B. Makausko sakiny: „Minėtasis Lietuvos valstybės neryžtingumas dėl Sūduvos gynybos (1919 m. — *S.B.*) bei iš viso defenzyvinė politika (tuo tarpu estai ir latviai sugebėjo sutelkti žymiai gausesnes karines pajėgas) rodė rimtą lietuvių tautinės erozijos būseną, kurios tolimesni vaisiai buvo 1920 m. įvykiai Sūduvoje („Lenkų fronte“), sostinės praradimas, galop pasyvus pasidavimas sovietiniam spaudimui ir „taikiai okupacijai“ (p. 23).

Polonizacijai nepasidavę Suvalkų krašto lietuviai 1939 m. rudenį (Lenkija buvo jau parblokšta nacių Vokietijos ir bolševikų Rusijos), t. y. „bevaldystės“ metu,

įsteigė net 18 mokyklų (p. 23), tačiau netrukus prasidėjo germanizacija, lietuvių iškeldinimas į vadinamąją Lietuvos TSR. Per trumpą laiką buvo deportuota apie 70—80% Suvalkų krašto lietuvių. Iškeldinimai buvo tęsiami ir 1942 m. Pokario metais per 50 lietuviškų šeimų deportuota į Lenkijai priskirtas buvusias Vokietijos žemes. B. Makauskas primena, jog „Lietuvos TSR pareigūnai prieš pasirašant sutartį su LLR 1944 m. nedrįso Stalino akivaizdoje iškelti Lietuvos teisių į pietinę Sūduvos dalį“ (p. 26).

Saulius Stanaitis išspausdino straipsnį „Suvalkijos gyvenviečių sistemos raida“ (p. 27—31). Informatyvumu ir problemišku išsiskiria Algirdo Stanaičio straipsnis „Suvalkų krašto lietuviai ir jų problemos“. Pastarojo darbo pradžioje — daug įdomių istorinių faktų ir pastebėjimų (poskyriai apie Lenkijos lietuvius ir Suvalkų krašto lietuvius). Rašoma apie tarpukario polonizaciją, 1939—1944 m. lietuvių netektis ir pokario polonizaciją, dėl kurios „lietuvių gyvenamoji riba vis traukėsi į šiaurę, artėdama prie dabartinės Lietuvos—Lenkijos sienos. Lietuvių gyvenamos vietovės išliko tik Punsko, Seinų ir iš dalies Šipliškių valsčiuose“ (p. 34). Taigi tuo laiku ir susiformavo geografinė—istorinė sąvoka „Seinų—Punsko kraštas“ (p. 34). Lietuvių gyvenamoji teritorija tęsiasi apie 40 km Lietuvos pasieniu. Šio ruožo pietinėje dalyje — tautiniu požiūriu mišrūs kaimai (Šlynakiemis, Seivai, Smalėnai, Lumbiai, Aradninkai ir kiti). Patys lietuviškiausi kaimai yra minėtos teritorijos vidurinėje dalyje. Tai Agurkiai, Burbiškės, Burokai, Didžiuliai, Kampuočiai, Kreivėnai, Navininkai, Ožkiniai, Pristavonys, Trumpalis, Vaičiuliškės, Vaitakiemis, Valinčiai, Vilkpėdžiai, Vidugiriai, Žagariai ir kiti. Toliau A. Stanaitis aptaria švietimo, sielovados, lietuvių kalbos vartojimo, dalyvavimo administracinėse struktūrose, visuomeninių organizacijų padėties, nutautėjimo grėsmės, Punsko kultūros namų statybos, ryšių su Lietuva klausimus.

Jonas Bliūdžius straipsnyje „Lietuvių kultūros paminklai ir lankytinos vietos Suvalkijoje“ pateikia žinių apie piliakalnius, kapinytus, kryžius, bažnyčias, lietuvių veikėjų ir mokytojų kapus, gimtines ir kitus lietuviams brangius paminklinius objektus (p. 42—56).

Marija Černelienė aprašė Punsko J. Vainos etnografinį muziejų (p. 57—60), taip pat visuomeninį regioninį muziejų Punske bei Suvalkų regioninį muziejų (straipsnis „Muziejai — krašto praeities saugotojai“).

„Lietuvių visuomeninės kultūros draugijos (LVKD) istorija“. Taip vadinasi Algirdo Nevulio darbas (p. 62—79). Jame autorius išsamiai apžvelgia 1957 m. kovo 30 d. įsteigtos draugijos istoriją. Čia rasime žinių apie draugijos skyrius ir lietuvius kituose Lenkijos miestuose. Dar vienas lietuvių kultūrinės-organizacinės veiklos klodas atsispindi Jūratės Kardauskienės straipsnyje „Lietuvių kultūros namų veikla“. Rašoma apie 1956 m. Punske atidarytus lietuvių kultūros namus, čia įrengtą

biblioteką, vykusius renginius ir kt. Tai savotiškas Punsko lietuvių kultūros namų metraštis (p. 80—103). Apie Žolinės šventės tradicijas straipsnį „Žolinė Punske“ parašė Aldona Vaicekauskienė (p. 104—111).

Rimantas Kontvainis pateikia žinių apie krašto veikėjus („Suvalkų krašto žymūs žmonės“). Pradėjęs nuo poeto Antano Baranausko (p. 112), autorius apibūdina Jono Basanavičiaus pėdsakus Suvalkų krašte, sustoja ties bažnytinės terminologijos kūrėjo Juozo Laukaičio, rašytojų Albino Žukausko, Anieliaus Markevičiaus, Vytauto Rėkaus, Jurgio Burdulio, Sigito Birgelio, Birutės Jonuškaitės-Augustinienės, Jono Stoskeliūno, taip pat Algio Uzdilos, kapeliono kun. J. Stankevičiaus, knygnešio Andriaus Aluškos, karininko Antano Maljonio, kultūros veikėjo Juozo Vainos ir kitomis asmenybėmis.

Istoriografijai svarbus Kazimiero Baranausko darbas „Ekonominiai Punsko valsčiaus broožai“ (p. 119—130). Straipsnio reikšmė būtų dar didesnė, jeigu Lenkijos ekonomikai netrūktų mokslinių nuorodų. Straipsnių rinkinys baigiamas Rūtos Kairytės ir Janinos Paransevičienės straipsniu „Vyresniojo amžiaus mokinių fizinė sklaida bei sveikatos būklė“ (p. 131—135) ir Algio Uzdilos rašiniu „Ką byloja seni jotvingių vietovardžiai“ (p. 136—139).

„Iš Suvalkų krašto praeities ir dabarties“ — knyga ne tik Punsko 400 metų jubiliejui prisiminti, bet ir pagrindas būsimiems šių lietuvių etninių žemių Lenkijoje tyrinėjimams, ženklas, jog tautiečiams Lenkijoje mes, gyvendami Lietuvos Respublikoje, galėtume ir galime padėti daugiau, negu iki šiol.

Stanislovas Buchaveckas

Edvardas Vidmantas. Religinis tautinis sąjūdis Lietuvoje XIX a. antrojoje pusėje—XX a. pradžioje. — Vilnius, 1995. — 308 p. — 600 egz.

Tautinį lietuvių atgimimą pradėjo tyrinėti jau patys sąjūdžio dalyviai bei amžininkai. Jis nestokoja istorikų dėmesio ir šiandien. Pastaraisiais metais, visuomenei pergyvenant naują atgimimą ir nykstant ideologizavimo varžtams, ši tema tapo ypač aktuali. Pasirodė serija straipsnių rinkinių bei monografių, skirtų tautinio atgimimo laikotarpio problemoms, jo asmenybėms (1990—1996 m. išėjo 13 „Lietuvių atgimimo istorijos studijų“ tomų). Taigi kasmet plečiasi tyrinėjimų apimtis, peržiūrimos senos teorijos.

E. Vidmanto knyga, kurią 1995 m. dr. prel. Juozo Prunskio lėšomis išleido Lietuvių katalikų mokslo akademija, taip pat skirta vienam atgimimo istorijos rakursui — Katalikų Bažnyčios ir dvasininkijos vaidmeniui — išryškinti. Knygoje

nuosekliai analizuojami regioniniai gyventojų tautinės sudėties, caro valdžios politikos ir bažnytinės vadovybės pozicijų skirtumai visose trijose Lietuvos vyskupijose — Kauno, Seinų ir Vilniaus. Remiantis gausia Lietuvos ir Sankt Peterburgo istorinių archyvų medžiaga, XIX a. pabaigos—XX a. pradžios spauda ir lietuvių istoriografija, plačiai aprašomas aukštųjų Bažnyčios vadovų ir parapijų dvasininkų priešinimasis caro valdžios pastangoms rusinti ir stačiatikinti kraštą. Knygos puslapiuose apibūdinama XIX a. antros pusės vyskupijų ordinarų veiklos taktika, minima daug kunigų, nukentėjusių už dalyvavimą priešvalstybinėse akcijose, katalikų interesų gynimą.

Trumpoje recenzijoje norima atkreipti dėmesį į naujus arba istoriografijoje iki šiol neakcentuotus autoriaus teiginius ir dėl jų padiskutuoti. Pirmiausia dvasininkų veikla monografijoje išskiriama iš bendro tautinio atgimimo kaip savarankiškas fenomenas ir įvardijama kaip „religinis tautinis sąjūdis“. Autoriaus nuomone, šis sąjūdis inspiravo Katalikų Bažnyčia, pradėjusi organizuoti nepaklusnumą rusinimui ir stačiatikinimui. Taip ji įtraukė tikinčiuosius į priešinimąsi caro vienvaldystei ir pažadino religinį tautinį sąjūdį su savita veiklos kryptimi, savitais judėjimo bruožais bei tikslais (p. 12); sąjūdis reiškesi ne stichiškai, bet „sąlygojamas tam tikrų jėgų, kurios veikė organizuotai, turėjo organizacinį centrą“ (p. 83).

Skaitant knygą pirmiausia svarbu išsiaiškinti, ką reiškia terminas „religinis tautinis sąjūdis“. Tiksliesnio jo apibrėžimo ir mokslinio pagrindimo knygoje rasti nepavyko, todėl kilo daug klausimų. Kuo pagrįsta religinio ir tautinio sąjūdžio dėmenų samplaika lietuvių atgimime (dar kartą pabrėžiame, kad autorius išskiria šį sąjūdį iš viso lietuvių tautinio sąjūdžio — p. 10)? Ar kova už tautos teises buvo sąmoninga kova dėl konfesinių vertybių, o Bažnyčios gynimas buvo tapatinamas būtent su lietuvių interesais ir išsiliejo į visą tautą apėmusį sąjūdį? Ar buvo tokio sąjūdžio ideologija? Šiuos klausimus aštrina autoriaus teiginiai, kad XIX a. pab.—XX a. pr. religinį tautinį sąjūdį skatino ir koordinavo vyskupijų institucijos (išskiriami vyskupai M. Valančius, K. Hrineveckis, M. L. Paliulionis ir K. I. Lubenskis), sąjūdžio centrais buvo dvasinės seminarijos (p. 68, 72, 176). Be to, religinio tautinio sąjūdžio pradžia nukeliama į XIX a. vidurį, kuomet Sankt Peterburgo katalikų dvasinėje akademijoje susikūrė nelegali „Baublio karalystės“ draugija (p. 175, išvados).

Tokie teiginiai skatina diskutuoti, kokia tuo laikotarpiu buvo vyskupų, jų sudarytų kurijų kanauninkų bei prelatų, seminarijų profesorių tautinė ir pilietinė savimonė, t.y. ar jų skatintas priešinimasis katalikų rusinimo politikai, katalikybės gynimas reiškę išsąmonintą lietuvių atgimimo žadinimą?

Analizuodamas atskirų vyskupijų vadovų ir dvasininkų priešinimąsi caro valdžios rusinimo politikai, autorius nediferenciuoja termino „religinis tautinis sąjūdis“ prasmės, nors akivaizdu, jog tyrinėjant padėtį skirtinguose regionuose ir net

atskirų asmenybių veiklą, dėmuo „tautinis“ netenka stabilumo ir įgauna vienur „lietuvišką“, kitur „lenkišką“ turinį. Tai kelia abejones tokios samplaikos teoriniu pagrįstumu. Ji gerai tinka Lenkijos situacijai, kur lenkų tautybės ir katalikybės vienovės ideologija minimu laikotarpiu nepaprastai veiksmingai veikė visus visuomenės sluoksnius, tuo tarpu bekylantis lietuvių atgimimas apnuogino gana skaudžias įvairių rangų Lietuvos dvasininkijos tautinio angažavimosi problemas.

Knygoje vyskupijų ordinarų — vyskupų ir valdytojų — lietuviškam angažavimuisi skiriama nemažai dėmesio. Ypač naujai skamba teiginiai, keičiantys istoriografijoje įsitvirtinusį Žemaičių vyskupo M. L. Paliulionio įvaizdį. Autoriaus nuomone, savo darbais ir priešinimusi caro vyriausybės politikai jis prilygsta vysk. M. Valančiui (p. 72). Knygoje ir jos priede (1889 m. Vilniaus mokymo apygardos globėjo pranešime Vilniaus generalgubernatoriui) labiausiai išryškinta vysk. M. L. Paliulionio priešinimosi liaudies mokyklų rusinimui taktika — valdžiai lojalius tikybos mokytojus kunigus jis keisdavo atsparesniais (83—88, 190—272 p.).

Autoriaus žodžiais, vysk. M. L. Paliulionis nebuvo spėjęs „išsivaduoti iš lenkų įtakos, tradicijų. Bet buvo ir pažangių poslinkių“. Jis buvo lojalus lietuvių tautiniams reikalams, pritarė nelegalios katalikų periodikos leidimui ir materialiai ją rėmė, skatino kunigus bendradarbiauti lietuvių spaudoje, versti religinę literatūrą ir pan. (73 p.).

Vysk. M. L. Paliulionis valdė Žemaičių vyskupiją aktyviausio lietuvių atgimimo plėtojimosi laikotarpiu, 1883—1908 m. Tad nepakanka konstatuoti, kad vyskupas skatino lietuvių kalbos vartojimą pastoracijoje (etniškai beveik vienalytėje vyskupijoje!), rėmė religinę spaudą, gynė katalikybę. Ganytojo priedermių atlikimo nereikėtų vertinti kaip ypatingo nuopelno. Misija, kurią galėjo atlikti tik Bažnyčios hierarchas ir kurios iš jo laukė atgimimo veikėjai, buvo daug platesnė: bažnytinės struktūros sulietuvinimas. Tai buvo ne politinio (caro valdžia vyskupo žingsniams šia kryptimi nebūtų kliudžiusi, nes pati stengėsi krašte labiau proteguoti lietuvius nei lenkus), o tautinio ir pilietinio apsisprendimo reikalas. Tačiau tautiniam atgimimui nusipelnę dvasininkai buvo įvertinti ir paskirti į bažnytinius postus jau po vysk. M. L. Paliulionio mirties, jo įpėdinio vysk. P. Karevičiaus pastangomis.

Autorius vengia diskutuoti su teiginiais, kurie istoriografijoje daugiausia grindžiami vysk. M. L. Paliulionio ne kartą baustų ar bent drausmintų tautinio atgimimo sąjūdyje aktyviai veikusių dvasininkų liudijimais. Neignoruodamas vyskupo nepalankumo tokiems kunigams, autorius jo poziciją teisingai apibūdina aplinkybėmis, kurios vertė jį į lietuvių tautinį sąjūdį, susijusį su anticarine veikla, žiūrėti atsargiai ir išsiūsti veikliuosius kunigus toliau nuo caro valdžios akių (p. 73). Tokie argumentai, mano nuomone, nepaaiškina šaltiniuose atsispindinčios vyskupo santy-

kių su kunigais, tarkime, Vaižgantu, įtampos. Jie patvirtina vyskupo, „energingo kovotojo su rusais dėl daromų Katalikų Bažnyčiai priespaudų“¹, t.y. religinio veikėjo vaidmenį, bet vargu ar leidžia įtraukti šią asmenybę į lietuvių tautinio sąjūdžio lyderių eiles.

Deklaratyviai vertinamas ir kitų vyskupų vaidmuo. Antai tvirtinama, kad „teigiama vaidmenį lietuvių kalbos plėtotei (pabr. mano. — R.L.) Suvalkijoje turėjo vyskupo K. I. Lubenskiego elgesys“ (p. 104), nors toje pačioje pastraipoje autorius sutinka su kun. J. Totoraičio duomenimis, kad pamokslai ir katekizacija lietuvių kalba pirmiausia buvo įvesti šios diecezijos Veisiejų parapijoje kun. S. Leonavičiaus rūpesčiu 1870 m., t.y. jau po vyskupo mirties.

Bažnyčios struktūrų (kurių, seminarijų, vienuolynų, pagaliau klebonijų) lietuvinimo ir lietuvinimo procesas dar laukia periodizavimo ir analizės.

Knygoje, kaip ir kiekviename didesnio masto darbe, yra netikslumų, iš kitur nekritiškai perimtų teiginių. Kai kuriuos jų reikėtų patikslinti. Antai 85—86 p. tvirtinama, kad „tam tikrą organizacinį vaidmenį religiniame tautiniame sąjūdyje atliko ir vienuolynai“ — Kretingos bernardinų vienuolyne buvo rengiamas ir leidžiamas „Tėvynės sargas“. Tuo tarpu iš atsiminimų žinoma, kad už įvairius nusizengimus caro valdžios vienuolyne kalinti kunigai slaptosios spaudos leidybą ir kontrabandą organizavo be vienuolyno vadovų žinios ir pagrįstai baiminosi jų įskundimo².

P. 100 teigiama, kad vysk. A. Baranauskas atpratino caro valdininkus nuo lojalių kunigų apdovanojimo ordinais ir medaliais: sužinojusi apie vyskupo organizuotą iškilmingą jų įteikimo ceremoniją, caro valdžia nustojo teikti apdovanojimus. Iš tiesų įvairaus laipsnio ordinais, medaliais ir piniginėmis premijomis kunigai būdavo apdovanojami iki pat Pirmojo pasaulinio karo.

P. 144 tvirtinama, kad Lietuvos ir Baltarusijos konstitucinę katalikų partiją įsteigė lenkų bajorai, kurie veikė prisidengę vysk. E. Roppo vardu. Tačiau lenkų ir lietuvių istoriografijoje yra nemažai nuodugnių šios partijos kūrimosi ir veiklos studijų, leidžiančių ne tik vysk. E. Roppą laikyti savarankišku politiku, bet ir kur kas plačiau interpretuoti jo kurtos partijos vaidmenį 1905—1906 m. įvykiuose.

Skaitant knygą į akis krinta visiškas Lenkijos istorikų ignoravimas. Literatūros sąrašė figūruoja tik viena, prieš gerą dešimtmetį išėjusi P. Łossowskio knyga. Vargu ar įmanoma šiuo metu analizuoti Seinų ir ypač Vilniaus vyskupijoje vykusius procesus, nekreipiant dėmesio į tai, kas jau padaryta, nediskutuojant su istoriografijoje skelbtomis vertinimais.

¹ J. Stakauskas, Vyskupas M. L. Paliulionis ir lietuviškasis klausimas, *Židinys*, 1939, nr. 8/9, p. 252.

² P. Dogelis, *Mano gyvenimo atsiminimai*, Kaunas, 1936, p. 91; P. Paystrietis, Kun. Lialis — komandiras ir „Tėvynės sargo“ pradžia, *Mūsų senovė*, 1922, nr. 4/5, p. 641.

Nepaisant šių kritinių pastabų (dar kartą pabrėžiu, kad oponuoju tik keletui teiginių), E. Vidmanto monografija — pirmasis didesnis Lietuvos Bažnyčios istorijai skirtas darbas, pateikiantis unikalių, dabar labai sunkiai pasiekiamų archyvinių dokumentų analizę, — bus įdomus ir naudingas visiems besidomintiems tautiniu atgimimu. Kruopščiai surinkti ir susisteminti faktai apie katalikų dvasininkijos ir tikinčiųjų priešinimąsi rusinimui praplės akiratį, o autoriaus religinio tautinio sąjūdžio samprata paskatins istorikų diskusijas.

Regina Laukaitytė

Liudas Truska. Antanas Smetona ir jo laikai. Vilnius: Valstybinis leidybos centras, 1996. — 411 p. — 1500 egz.

Produktyvus vidurinėsios kartos istorikas dr. Liudas Truska, Vilniaus pedagoginio universiteto Lietuvos istorijos katedros docentas, 1996 m. birželio 27 d. Vilniaus universiteto Naujausiųjų laikų istorijos katedros Habilitaciniame komitete (pirmininkas prof. habil. dr. Vytautas Merkys (Lietuvos istorijos institutas, humanitariniai mokslai, istorija), komiteto nariai: prof. habil. dr. Algirdas Gaižutis (Lietuvos mokslų akademija, socialiniai mokslai, filosofija); prof. habil. dr. Mečislovas Jučas (Vilniaus universitetas, humanitariniai mokslai, istorija); šių eilučių autorė (Lietuvos istorijos institutas, humanitariniai mokslai, istorija); prof. habil. dr. Mindaugas Maksimaitis (Vilniaus universitetas, socialiniai mokslai, teisė); prof. habil. dr. Vygintas Bronius Pšibilskis (Vilniaus universitetas, humanitariniai mokslai, istorija); habil. dr. Regina Žepkaitė (Lietuvos istorijos institutas, humanitariniai mokslai, istorija) sėkmingai apgynė recenzuojamą knygą „Antanas Smetona ir jo laikai“ kaip habilitacinį humanitarinių mokslų srities istorijos krypties doktoratą.

Kaip žinome, tarybinis istorijos mokslas buvo labai depersonalizuotas. Iš istorijos mokslo buvo išstumtas žmogus. Nors buvo teigiama „liaudis — istorijos kūrėja“, tačiau dėstymuose apie „klases“, „socialinius sluoksnius“, „objektyvius visuomenės dėsnius“ stigo konkrečių žmonių — „istorijos kūrėjų“. O ką jau kalbėti apie istorines asmenybes, jų gyvenimą, visuomeninę, politinę veiklą. Tais laikais tik istorikai parašė vieną kitą monografiją — biografinę apybraižą. L. Truskos knyga „Antanas Smetona ir jo laikai“, parašyta atgimusios Lietuvos laikais, yra bene pirmoji kregždė toje srityje. Autorius ėmėsi sunkaus ir atsakingo darbo aprėpti daugiašakę, beveik pusšimtį metų trukusią A. Smetonos veiklą. Kadangi to neįmanoma padaryti net ir solidžiausioje studijoje, autorius apsiribojo tik politine A. Smetonos veikla, keldamas sau uždavinį atskleisti „ir jo laikus“.

Mano supratimu, knygos pavadinimas yra vykęs: lakoniškas, patrauklus, informatyvus, tačiau daug įpareigojantis. Žinoma, kalbant apie tokią išskilią asmenybę, kaip A. Smetona, tiesiogiai veikusią lietuvių tautos istoriją nuo nepriklausomos Lietuvos valstybės atkūrimo iki jos žlugimo 1940 m. vasarą, kurio „vardas, anot autoriaus, per 50 sovietinės okupacijos metų tautos sąmonėje įsitvirtino kaip nepriklausomybės simbolis“ (p. 13), o kita vertus, sovietmečio trubadūrų kalbose ir raštuose jo asmuo buvo siejamas su „fašistiniu režimu“, „antiliaudinės“ ir net „antinacionalinės“ politikos vykdytojo vardu, sunku rašyti. Be abejonės, šiam darbui atlikti buvo reikalinga pilietinė drąsa, sąžiningumas, nepriekaištingas naujaisių laikų, visų pirma archyvų, spaudos, istoriografinės ir memuarinės literatūros žinojimas, nebijojimas būti nesuprastam už nestandartinį tyrinėtojo sukurtą didžiojo lietuvių įvaizdį. Šių dienų mūsų politizuotoje visuomenėje kalbant kitaip apie praeities įvykius ir veikėjus, negu aktyvioji visuomenės dalis juos išvaizduoja, galima susilaukti net pasmerkimo. Mat istorijos mokslas sunkiai vaduojasi iš politikos varžtų. Praėjo mažai laiko, kad būtų visiškai atsakyta žalingos nuostatos, jog „istorija yra politika, nukreipta į praeitį“.

Pirmosios apybraižos apie prezidento A. Smetonos gyvenimą ir veiklą buvo parašytos jo 60-ties metų sukaktuvių minėjimo proga. Jubiliejiniiais metais buvo išleisti ir jo raštų keturi tomai, o 1935 m. — Izidoriaus Kisino parengta „Antano Smetonos bibliografija ir bio-bibliografija“. Fundamentalus darbas apie A. Smetonos gyvenimą ir visuomeninę, politinę jo veiklą buvo parašytas tik po prezidento mirties. Amerikos Lietuvių tautininkų sąjungai užsakius, tą padarė Aleksandras Merkelis. Knyga buvo išleista JAV 1964 metais. A. Merkeliui, kaip ir Vaclovui Šliogerui, atsiminimų apie A. Smetoną, kaip žmogų ir valstybininką, autoriams, recenzentai ir šios monografijos autorius, nors ir teigiamai vertindami minėtų autorių darbus, priekaištauja jiems už kritiškumo stoką. Tuo tarpu trečias knygos apie A. Smetoną ir jo veiklą autorius Jonas Augustaitis perdėm kritiškai pavaizdavo aprašomo asmens istorinį vaidmenį. Lietuvoje pirmasis atgimimo pradžioje apie A. Smetoną prabilo Alfonsas Eidintas, kuris, pasak L. Truskos, remdamasis 1917 m. rugsėjo Lietuvos konferencijos Vilniuje medžiaga, Lietuvos Tarybos protokolais bei kitais archyviniais dokumentais, priėjo prie originalių išvadų apie A. Smetonos vaidmenį, atkuriant valstybę 1917—1919 m. (p. 11—12). L. Truska dėmesingas visiems, rašiusiems apie A. Smetoną ir jo gyvenamąją epochą.

Knygoje pateikta daugybė šaltinių. Svarbiausias šaltinis yra paties A. Smetonos raštai, antras — archyvinė medžiaga, t.y. daugiausia Lietuvos centrinio valstybės archyvo, Lietuvos Respublikos vyriausybinių įstaigų, visuomeninių organizacijų, partijų ir kitų institucijų fondų bei bibliotekų rankraštynų dokumentai. Auto-

rius taip pat rėmėsi vyriausybės įstatymais bei aktais, skelbtais tarpukario „Vyriausybės žiniuose“, dokumentų ir statistikos duomenų rinkiniais, memuarine literatūra bei istorikų studijomis.

Išskirtinis A. Eidinto ir L. Truskos monografijų apie A. Smetoną bruožas yra tas, kad jose gausu Lietuvos archyvų medžiagos, kurios, savaimė aišku, negalėjo panaudoti Vakaruose gyvenantys autoriai. A. Eidintui priklauso prioritetas, kad supažindino visuomenę su archyvine medžiaga apie A. Smetonos veiklą, atkuriant Lietuvos valstybę. L. Truskai — nušviečiant A. Smetonos veiklą ir jo laikus vėlyvesniais Lietuvos Respublikos metais.

L. Truska kelia klausimą, kodėl lietuviai, atkakliai gynę raštą, mokyklą, tikybą XIX a. antroje pusėje, nepriklausomybės kovose iškovoję Lietuvai laisvę, jos negynė 1940 m., nors po Antrojo pasaulinio karo vėlgi atkakliai, su ginklu rankoje priešinosi sovietų okupacijai, siekė nepriklausomybės, ir pateikia savąjį atsakymo variantą. Autoriaus nuomone, pagrindinė tautos sugniuždymo priežastis buvo 1926 m. gruodžio 17 d. perversmo padariniai: autoritarinio režimo įforminimas, opozicinių partijų veiklos varžymas, teisės dalyvauti valstybės valdyme iš gyventojų atėmimas, jų nuteikimas pasitikėti vien tautos vadu. Knygos autoriui rūpėjo atskleisti vado ir masių (tautos, liaudies), demokratijos ir autokratijos vaidmenį kritiškais tautai momentais. Skyriuje „Lietuviškasis autoritarizmas“ (p. 305—335) jis pateikia daug archyvinės ir memuarinės medžiagos apie autoritarizmo moralinių ir politinių padarinių pražūtingumą. Štai L. Truska, cituodamas Kazio Griniaus žodžius, pasakytus 1929 m. pradžioje, kad diktatūra „remiasi jėga ir gali keletą metų išsilaikyti — iki nekyla konfliktų su užsieniu. Kilus tokiems konfliktams, valstybė žlunga, nes kas palaikys valdžią, kuri visus prieš save nustatė, kuri krašto piliečius apstatė šnipais“ (p. 333), paremia pastarąjį ir daro išvadą, kad autoritarinė santvarka užliuliavo žmonių budrumą. Pats prezidentas A. Smetona, kilus Antrajam pasauliniam karui, 1939 m. rugsėjį, atsišaukime į tautą kvietė: „.../ būkite ramūs ir kantrūs!. Kaip ir ko saugotis, kaip ir kas ginti prireikus paaiškins ir įspės išmintingieji valdžios pareigony. Jų klausykite ir darykite kaip būsite nurodomi“ (p. 335). Būtent dėl moralinės buvusios tvarkos krizės savo pareigos ginti tėvynę neatliko ir Lietuvos kariuomenė.

Paskutiniai A. Smetonos prezidentavimo metai buvo jo, kaip politiko, saulėlydis. Pradėjo griūti jo deklaruojamos nuostatos. Tai kapituliacija Lenkijai (1938 m. kovas), po metų — Vokietijai (1939 m. kovas) ir pagaliau kapituliacija Sovietų Sąjungai (1940 m. birželis), prarandant nepriklausomos Lietuvos valstybės statusą. Lietuvos vardas 50-čiai metų išnyko iš nepriklausomų pasaulio valstybių žemėlapiu. Autoritarinio A. Smetonos valdymo padariniai kraštui išryškunami paskutinė-

je knygos dalyje „Saulėlydis“ (p. 343—378). L. Truska argumentuotai, remdamasis archyvų medžiaga ir memuarine literatūra, atskleidžia prezidento A. Smetonos autoritarinio režimo finalą, parodo, kad prezidento valdžią įtvirtinę 1936 m. Seimo rinkimų įstatymas, 1938 m. Konstitucija, „organizuotų“ mitingų rengimo praktika ir kt. padėjo Maskvai įforminti vadinamojo savanoriško Lietuvos įsijungimo į SSRS regimybę (p. 378—388). Tačiau, kalbėdamas apie suomių pasirinktą kelią nepriklausomybei ginti, jis nurodo tik politinius motyvus (demokratinė tvarka Suomijoje), bet nutyli kitus (geopolitinę padėtis, gamtinės sąlygos).

Knygos autoriui buvo nelengva suskirstyti dėstomą medžiagą, kad istorija, vadinamieji prezidento „laikai“, neužgožtų prezidento asmenybės, jo, kaip žmogaus. Rašydamas apie A. Smetoną nuo jo gimimo 1874 m. iki mirties 1944 m., pirmumą, mano supratimu, L. Truska teikia ne asmeniui, bet „jo laikams“. Jaučiama, kad knyga priklauso istoriko, turinčio žurnalisto sugebėjimų, plunksnai. Monografijos teiginiai, apibendrinimai, išvados apie Lietuvos krašto iškilų vyrą, valstybės ir visuomenės veikėją, prezidentą, kultūrininką, publicistą bei jo laikus paremti gausia dokumentine medžiaga. Autorius parodo, kad A. Smetonos asmenybė gana prieštaringa ir tragiška. Jis „buvo principingas ideologas ir lankstus, linkęs į kompromisus politikas“ (p. 83). Politikas, kuris manė, kad jaunoje Lietuvos valstybėje „lietuviai dar nesubrendę politiniam gyvenimui“ (p. 137). Valstybės vadovas, kuris reikalavo ne tik iš tautininkų, bet ir iš visuomenės „ne mąstymo, savarankiškumo, iniciatyvos, o tikėjimo ir besąlyginio klusnumo“ (p. 288). L. Truska rašo, kad politikui „A. Smetonai užteko gudrumo, su kaupu turėjo erudicijos, buvo politiškai įžvalgus /.../ Tačiau Lietuvos prezidentas stokojo kitų geram politikui nemažiau svarbių savybių — ryžto, charakterio tvirtumo, veiklumo, veiksmų drąsos /.../ Su amžiumi būdinga A. Smetonos charakterio savybė tapo delsimas, nemalonių problemų sprendimo vengimas, lyg laukiant, kad jos pačios išsispręšiančios“ (p. 289). „Iš bendradarbių A. Smetona reikalavo ne originalių idėjų, kritinių pastabų, o atsidavimo ir klusnumo“ (p. 291—292), todėl, anot Jono Aisčio, „diktatūrose neauga asmenybės, o tik prisitaikėliai ir cinikai“ (p. 293).

Rašydamas knygą „Antanas Smetona ir jo laikai“, L. Truska visapusiškai atskleidė: parodė mokslininko erudiciją ir sąžiningumą, kompetenciją, pilietiškumą ir darbštumą, pagaliau drąsą, ieškodamas nestandartinių atsakymų į visuomenę ir patį autorių dominančius klausimus. Tai originalus, turintis mokslinę ir pažintinę vertę darbas. L. Truska iš laiko perspektyvos, papildęs mokslą naujais faktais, sukūrė savąjį personažo įvaizdį, bandė parodyti, kaip A. Smetoną „veikė“ istorija ir kaip jis „veikė“ istoriją. Ši knyga gražiai įsiterpia į knygų lentyną apie prezidentą A. Smetoną ir jo laikus. Tai svarus įnašas į smetoniadą. Žinoma, galima nesutikti su L. Truskos pavaizduotu A. Smetonos paveikslu, prezidento įtvirtintos auto-

ritarinio valdymo sistemos bei jos finalo vertinimu. Šiuo atveju oponentas, gindamas savo nuomonę, turėtų parašyti naują darbą, kaip pasielgė J. Augustaitis, recenzavęs A. Merkelio knygą apie A. Smetoną.

Atsisakydama tokio knygos recenzavimo, norėčiau pareikšti tik vieną kitą pastabą bei pageidavimą: 1) L. Truska, kalbėdamas apie A. Smetonos veiklą vien tik politiniu aspektu, ypač apie jo autoritarinio valdymo metus, po 1926 m. gruodžio 17 d. perversmo, įvykius analizuoja atitrauktai nuo išorinių sąlygų. Kai knygoje nerandama net nuorodų į kaimyninėse valstybėse įsitvirtinusius totalitarinius režimus (Vokietijoje ir Sovietų Sąjungoje), o ne vienoje Europos šalyje autokratinus, atrodo, kad tik Lietuva pagal valdymo formą buvo blogio sala žemyne; 2) nepateisinamai knygos autorius atsiribojo (dėl per didelės monografijos apimties) nuo ūkio ir kultūros raidos nepriklausomybės metais nušvietimo; tiesa, apie tai rašoma kitoje šio autoriaus knygoje (L. Truska, *Lietuva 1938—1953 metais*, Kaunas, 1995, p. 6—21). Kai atsisakoma ūkio ir kultūros apžvalgos, — o šiose srityse per du nepriklausomybės dešimtmečius buvo pasiekta didelė pažanga, — atrodo, kad Lietuvoje skirtingai nuo kitų valstybių tik kunkuliavo politinės aistros, pynėsi intrigos, buvo organizuojami ir slopinami pučai bei sukilimai; 3) išvadose pasigendama išsamesnės A. Smetonos, kaip žmogaus, valstybės vadovo, charakteristikos (p. 398), nors jose glaustai apibūdinami darbo rezultatai.

Šios mano kelios diskutuotinos pastabos anaip tol nemenkina L. Truskos knygos vertės. Daugybė monografijoje minimų asmenų išvardinti „Pavardžių rodyklėje“ (p. 401—411). L. Truskos pasirinktas istorinės asmenybės biografinės apybraižos žanras yra sektinas pavyzdys visiems jaunesniosios kartos istorikams, nes Lietuvos skaitytojams labai stinga profesionaliai parašytų knygų apie mūsų krašto valstybės ir visuomenės veikėjus, apie kuriuos sovietmečiu buvo vengiama kalbėti.

Vanda Kašauskienė

Kazys Škirpa. Lietuvos nepriklausomybės sutemos (1938—1940): Atsiminimai ir dokumentai. — Vilnius—Chicago: Lietuvos kronika, 1996. — 488 p.

Knygos autorius buvo vienas iš Lietuvos Respublikos kūrėjų, pirmasis jos kariuomenės savanoris, nepriklausomybės kovų aktyvus dalyvis. Valstiečių liaudinių ir socialdemokratų vyriausybės 1926 m. birželio 21 d. paskirtas Kariuomenės štabo viršininku, jis ėmė reformuoti kariuomenę, o gruodžio 17 d. mėgino pasipriešinti valstybiniam perversmui. Lietuvoje įsigalėjęs autoritariniam A. Smetonos

režimui, jo veikėjams, atrodo, buvo saugiau, kad K. Škirpa, nevengęs bendrauti su M. Sleževičiumi ir kitais demokratinės opozicijos lyderiais, būtų toliau nuo tėvynės. Kita vertus, tai buvo energingas ir iniciatyvus žmogus, išmanantis karo meną, mokantis užsienio kalbų, todėl tinkamas diplomatiniam darbui. 1927 m. birželio mėn. jis buvo paskirtas konsularinio skyriaus vedėju Lietuvos pasiuntinybėje Berlyne. Nuo 1928 m. vasario mėn. K. Škirpa daugiau kaip 8 metus dirbo Lietuvos karo atstovu Vokietijoje. Jo rūpesčiu kai kuriems Lietuvos karininkams buvo sudarytos sąlygos mokytis Vokietijos generalinio štabo karininkų kursuose, atlikti stažuotę tos šalies kariuomenėje. Tuo metu užmegzti ryšiai su Vokietijos karo vadovybe praverė vėlesnėje K. Škirpos politinėje veikloje.

1937 m. liepos mėn. pasitraukęs iš karinės tarnybos, K. Škirpa perėjo į diplomatinį darbą, vėliau buvo vienas iš 1941 m. birželio 23 d. sukilimo organizatorių. K. Škirpos siekiai su Vokietijos pagalba atkurti Lietuvos nepriklausomybę neatitiko to meto hitlerininkų planų, todėl jį gestapas karo pradžioje izoliavo, o jam baigiantis ir internavo.

Karui pasibaigus, K. Škirpa nuo 1946 m. dėstė rusų kalbą Airių nacionaliniam universitete Dubline, o 1949 m. lapkričio mėn. emigravo į JAV, kur dirbo Kongreso bibliotekoje Vašingtone. Pastaroji darbovietė, atrodo, jam suteikė galimybę susipažinti su nacių Vokietijos archyvais, atgabentais į JAV kaip karo trofėjais.

Kazys Škirpa jau 1940—1942 m. buvo parašęs 262 mašinraščio puslapių atsiminimų knygą „Pastangos gelbėti Lietuvą“. Ją sudarė trys skyriai ir priedas — 95 dokumentai. Lietuvoje pavyko rasti tik dalį tos knygos rankraščio: [rankraščio] 6, 7, 8 paragrafus (p. 106—170), saugomus Lietuvos mokslų akademijos bibliotekoje (*MAB RS*, f. 9, b. 3105) ir minėtų dokumentų nuorašus (*LVOA*, f. 3377, ap. 48, b. 1289), o atsiminimų trečioji dalis (p. 171—267) yra vėlgi kitoje vietoje (*LCVA*, f. 1398, ap. 1, b. 1).

Beveik visi knygos priedų dokumentai yra saugomi taip pat *LVA RS*, f. 29, b. 1287/1, jų nuorašai — *LVOA*, f. 3377, ap. 48, b. 711, 712.

Minėtas knygos dalis ir kai kuriuos priedo dokumentus K. Škirpa 1942 m. gruodyje atsiuntė Juozui Ambrazevičiui, 1941 m. Lietuvos Laikinosios vyriausybės ministro pirmininko pavaduotojui. Vėliau juos saugojo generolas Stasys Zaskevičius (1892—1971), advokatas Juozas Toliušis (1922—1987), literatūros tyrinėtojas Leonas Gudaitis. Pastarasis 8 dokumentus — Antano Smetonos, Kazio Musteikio, Aloyzo ir Marijos Valušių, Petro Karvelio, Ernesto Galvanausko atsiminimus apie Lietuvos okupaciją 1940 m. birželio mėn. — paskelbė 1990 m. knygelėje „Lietuvos aneksija“. Dalis K. Škirpos rankraščio priedo dokumentų — daugiausia diplomatinių pranešimų buvo publikuoti dokumentų rinkinyje „Lietuvos okupacija ir aneksija, 1939—1940“ (Vilnius, 1993). Beveik visi jie yra paimti iš Lietuvos užsienio reikalų ministerijos fondo (*LCVA*, f. 383).

Rankraščio „Pastangos gelbėti Lietuvą“ prieduose minimi dokumentai ištiesai arba jų ištraukos yra spausdinami recenzuojamoje knygoje „Lietuvos nepriklausomybės sutemos“, taip pat dokumentinėje apžvalgoje „*Sukilimas Lietuvos suverenumui atstatyti*“ (Vašingtonas, 1973.). Pastaroji knyga yra tarsi antroji dalis K. Škirpos atsiminimų ciklo apie 1938—1944 m. laikotarpį, nors abi jos savo tematika ir dėstymu glaudžiai susijusios.

Atsiminimus, pavadinęs juos „Lietuvos nepriklausomybės praradimas“, K. Škirpa skelbė dalimis Čikagoje leistame žurnale „Margutis“ (1954, nr. 12; 1955, nr. 1—8).

Neseniai Lietuvą pasiekė dalis K. Škirpos asmeninio archyvo dokumentų. Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Rankraščių skyriui 1995 m. sausio 10 d. Linas Locaitis perdavė K. Škirpos asmens archyvo 13 bylų kopijas (laikinas fondo saugojimo šifras — f. 187). Daugumą šio, dar nebaigto tvarkyti fondo medžiagos sudaro K. Škirpos asmens dokumentai, išrašai, spaudos iškarpos, laiškai, straipsniai, susirašinėjimas su redakcijomis. Tarp jų ir veikalas „Lietuvos nepriklausomybės sutemos“ rankraštis.

Taigi palyginti negausus K. Škirpos rašytinis palikimas yra išbarstytas įvairiuose Lietuvos archyvų ir bibliotekų saugyklose. Todėl ypač sveikintina, kad pasirodė atskira K. Škirpos knyga ypač sudėtingam ir tragiškam Lietuvos istorijos laikotarpiui nušviesti. Ji papildo Edvardo Turausko, Juozo Urbšio, Stasio Raštikio ir kitų Lietuvos Respublikos veikėjų atsiminimus, joje skelbiami dokumentai patikslina istorikų tyrinėjimus ir publikacijas. Kartu paėmus visa tai leidžia atkurti to meto įvykių plačią panoramą ir jų seką bei pagrindinius veiksmus, nulėmusius Lietuvos valstybės žlugimą. Gaila, kad knyga, parašyta beveik prieš tris dešimtmečius, skaitytoją pasiekė tik dabar.

Per tą laiką istorikai Lietuvoje ir užsienyje paskelbė nemaža dokumentų ir parašė darbų, su kuriais susipažinęs atsiminimų autorius būtų gal kitaip traktavęs kai kuriuos ano meto įvykius.

Knygoje autorius aprašo savo diplomatinę veiklą: nuo 1937 m. gruodžio mėn., kaip Lietuvos nuolatinio delegato prie Tautų Sąjungos Ženevoje, o nuo 1938 m. kovo, kaip pirmojo Lietuvos pasiuntinio ir įgaliotojo ministro Lenkijoje. Nemažą veikalo dalį sudaro autoriaus atsiminimai apie darbą Vokietijoje Lietuvos pasiuntiniu nuo 1938 m. gruodžio iki 1940 m. rugpjūčio mėn. K. Škirpa įdomiai, išradingai ir detalai nušviečia daugelį tragiškų Lietuvos istorijos momentų, pradedant Lenkijos ultimatumu 1938 m. kovo 17 d., Klaipėdos praradimu 1938 m. kovo 22 d., 1939 m. spalio 10 d. sutartimi su SSRS bei Vilniaus atgavimu ir baigiant sovietinės okupacijos pradžią Lietuvoje. Visa tai jis aprašo autentiškai ir faktologiškai. Atsiminimai pagrįsti gausybe dokumentų, tarp jų yra tokių, kurie dar nebuvo naudojami moksliniuose darbuose ir dėl „geležinės uždangos“ nebuvo prieinami mūsų istorikams.

Labiausiai diskutuotina problema yra K. Škirpos pozicija ir ano meto diplomatinia me darbe, ir jo atsiminimuose, kai jis, be jokių kompromisų, neigiamai vertino Lietuvos neutraliteto politiką, kurią vykdė prezidentas A. Smetona ir Užsienio reikalų ministerijos vadovai. Naivoki atrodo ir nacių Vokietijos antilietuviškos veiklos pateisinimai, žinant, kad ši veikla baigėsi Klaipėdos užgrobimu, o Vokietijos vyriausybė siekė įtraukti Lietuvą į karą prieš Lenkiją, kad atsiimtų užgrobtą Vilniaus kraštą.

Nemaža vietos K. Škirpa skyrė Lietuvos—Sovietų Sąjungos 1939 m. spalio 10 d. sutarties pasirašymo aplinkybėms, taip pat visiems tolesniems įvykiams, iki sovietų įvykdytos okupacijos, nušviesti. Vertinga yra jo skelbiama medžiaga apie nacių Vokietijos vyriausybės ir diplomatų susirašinėjimą, lietuvių politikų ir žurnalistų iš Berlyno teiktą informaciją. Plačiai aprašoma Lietuvos diplomatų užsienyje protestų kampanija prieš Sovietų Sąjungos įvykdytą šalies okupaciją ir šios pasipriešinimo kovos atgarsiai užsienio spaudoje.

Keista, kodėl K. Škirpa atsiminimuose nieko nerašo apie slaptą A. Povilaičio kelionę į Vokietiją 1940 m. pavasarį. Abejotina, kad jam apie šį vizitą nei anuo metu, nei vėliau nebuvo žinoma. Ar trofėjiniuose Vokietijos archyvuose nėra išlikę gestapo pareigūnų pranešimų apie pokalbius su A. Povilaičiu?

Apibendrinant reikia pažymėti, kad K. Škirpos knyga, paremta originaliais šaltiniais, atskleidžia plačią paskutiniųjų nepriklausomos Lietuvos gyvenimo metų panoramą, jos veikėjų bei diplomatų pastangas ir iliuzijas.

Ričardas Čepas

Daniel Olszewski. Dzieje chrześcijaństwa w zarysie. — Kraków, 1996. — 408 p.

Leidykla „Znak“ serijoje „Religijos ir bažnyčios“, leisdama žinomų mokslininkų knygas, turi tikslą sudominti plačiąją visuomenę religinio gyvenimo ir tikėjimų istorija įvairių epochų kultūrose: aprašyti ir aiškinti religijos fenomeną, remdamasi nūdienos moksliniais tyrinėjimais. Kadangi „Religijų ir bažnyčių“ serijos leidiniais pirmiausia siekiama supažindinti eilinį skaitytoją, dažniausiai santūriai priimantį specialistams skirtas studijas, su pasaulinės religijotyros laimėjimais, labiau tikėtina, kad serijoje vyraus mokslo populiarinimo darbai. Tačiau šios serijos Danieliaus Olszewskio knyga, kurioje katalikų Bažnyčios istorijos specialistas, daugybės straipsnių ir kelių monografijų autorius apžvelgia krikščionybės raidą nuo seniausių laikų iki šių dienų, yra pravarti ir į atskiras Bažnyčios istorijos problemas besigilinančiam tyrinėtojiui.

D. Olszewskio „Dzieje chrześcijaństwa w zarysie“, išleista 1996 metais, — trečiasis, prieš keliolika metų pirmąkart pasirodžiusios to paties autoriaus krikščionybės istorijos apybraižų variantas, gerokai papildytas ne tik nauja bibliografija. Ištisi skyriai, skirti Vidurio Rytų Europos krikščionybės vystymosi problemoms, atspindi ir Bažnyčios istorijos mokslo evoliuciją, ir politinius pokyčius. Akivaizdus pavyzdys — Lietuvos katalikų bažnyčiai skirti puslapiai („Bažnyčia ir dabartinės lietuvių tautos formavimasis“, p. 272—273; žemėlapis „Lietuvos Romos katalikų bažnyčios metropolija ir vyskupijos 1950 metais“, p. 340), kurių nebuvo ankstesniuose leidimuose.

Knygą sudaro 4 dalys: 1) Krikščioniškoji senovė, 2) Viduramžiai, 3) Naujoji epocha, 4) Naujausieji laikai. Įžanginiame žodyje autorius akcentuoja siekęs parodyti krikščionybės istoriją, kaip gyvą, nuolatos besivystančią discipliną, kuriai kiekviena karta kelia naujus uždavinius. Pasak D. Olszewskio, istorinės perspektyvos akcentavimas padeda giliau suvokti šiuolaikinio žmogaus situaciją. Kita vertus, skirtumų tarp praeities ir dabarties išryškėjimas vaizdžiai parodo krikščioniškos kultūros raidos kryptį ir Bažnyčios vidinės struktūros metamorfozes.

Pirmoje knygos dalyje („Starożytność chrześcijańska“, p. 20—85) autorius apžvelgia pirmuosius krikščionybės istorijos, susijusios su Viduržemio jūros civilizacijos kultūra, šimtmečius. Nors krikščioniškosios kultūros ištakos slypi Izraelio kultūrinėje aplinkoje, tačiau per evangelizaciją krikščionybė sparčiai plito tarp pagonių ir netruko tapti neatsiejama graikų—romėnų kultūros dalimi. D. Olszewskis atkreipia dėmesį, jog krikščioniškosios eros pirmaisiais dešimtmečiais Bažnyčios—imperijos tarpusavio santykių problema neegzistavo, nes romėnai iš pradžių neskyrė Kristaus išpažinėjų nuo žydų. Sąvoka „krikščionys“ atsiranda apie 42 metus. Kaip tik todėl, tyrinėtojo manymu, to laikotarpio šaltiniuose nėra duomenų, suteikiančių pretekstą kalbėti apie Romos priešišumą krikščionims. Pastarąjį krikščionybės istorijos faktą (kaip, beje, ir daugelį kitų) D. Olszewskis iliustruoja Šventraščio tekstu, atkreipdamas dėmesį, jog to laikotarpio santykių tarp imperijos ir krikščionių tikėjimo išpažinėjų kontekste visiškai suprantamas apaštalo Pauliaus kvietimas paklusti romėnų valdžiai (p. 41). Rašydamas krikščionybės istoriją iš vidaus, t.y. aktyvaus krikščioniškos religijos išpažinėjo, praktikuojančio kataliko (D. Olszewskis — katalikų kunigas), o ne pašalinio stebėtojo pozicijų, autorius daugelį krikščioniškosios kultūros reiškinių interpretuoja giliau, dažnai nevengdamas paneigti stereotipinių tezių. Štai D. Olszewskis gana kategoriškai atmeta teiginį, kad krikščioniškąjį tikėjimą iš pradžių išpažinę tiktai patys žemiausi visuomenės sluoksniai. Pasak tyrinėtojo, krikščionybė nuo pat pirmųjų metų apėmusi absoliučiai visus visuomenės sluoksnius, panaikindama

bet kokius visuomeninius, etninius ar kultūrinius barjerus (p. 34). Autorius konstatuoja, kad vėliau atsiradusi Romos opozicija Bažnyčiai negalėjo sustabdyti sparčiai vykstančio imperijos krikščionėjimo proceso, galiausiai atvedusio prie Bažnyčios ir imperijos sąjungos. Todėl imperijos žlugimas, įsiveržus barbarų gentims, žymi ir Bažnyčios istorijos pirmojo etapo pabaigą (p. 80—81). Barbariškų tautų sukurtas pasaulis tapo naujos istorinės epochos — viduramžių Europos, — su kuria susiejo savo likimą Bažnyčia, ištakomis. Autorius atkreipia dėmesį, jog jau IV—V a. Viduržemio jūros kultūroje pradeda ryškėti riba tarp Vakarų ir Rytų civilizacijų. Būtent tada įvairiose gyvenimo srityse atsirado esminių skirtumų, artimiausiais šimtmečiais atvedusių prie krikščioniškojo pasaulio susiskaidymo į Vakarų ir Rytų (p. 84).

Apžvelgdamas krikščionybės vystymąsi viduramžiais („Średniowiecze“, p. 88—192), D. Olszewskis viduramžių kultūros raidoje išskiria tris pagrindines fazes: 1) ankstyvuosius viduramžius, trukusius iki X a.; 2) klasikinius viduramžius (XI—XIII a.) — Europos klestėjimo laikotarpį ir 3) viduramžių nuosmukio periodą (XIV—XV a.), kada viduramžių kultūros griuvėsiuose iškyla naujųjų amžių kultūros apraiškos (p. 89). D. Olszewskio manymu, viena iš pagrindinių kliūčių, su kuria tenka susidurti viduramžių istorikui, yra Europos sampratos nevienareikšmiškumas. D. Olszewskis atkreipia dėmesį į pakankamai gają tendenciją viduramžių Europą tapatinti su „Vakarais“, nepagrįstai nuošaly paliekant Vidurio ir Rytų Europos areale esančias lotyniškos krikščioniškos kultūros šalis. Tyrinėtojo manymu, tikslinga yra šalia sąvokų „Vakarų“ ir „Rytų Europa“, lygiareikšmiai vartoti tokius terminus, kaip: „Vidurio Europa“, „Pietų Europa“, „Pietryčių Europa“. Pasak D. Olszewskio, tiktai atsižvelgiant į didžiulius skirtumus tarp taip plačiai suprantamos Europos regionų, pavyks parodyti viduramžių epochos indėlį į pasaulinės kultūros lobyną (p. 90).

D. Olszewskis pabrėžia, kad brandaus viduramžių periodo kultūrai būdingas tarptautinis charakteris. Ir nors viduramžiai gyvybinių jėgų sėmėsi iš įvairių šaltinių, tokių kaip antika ir krikščioniškieji Bizantijos Rytai, arabų ir keltų pasaulis, tačiau jiems svetimas eklektizmas. D. Olszewskis yra tos nuomonės, kad viduramžių kultūrą reikia vertinti kaip konstruktyvų fenomeną, pajėgų sintezės ir analizės pagalba sukurti savarankišką civilizaciją. Universalios viduramžių kultūros pagrindas, anot autoriaus, — apie popiežių susitelkusi Bažnyčia. Tuo metu, kada popiežius palaipsniui tapo centralizuoto Bažnyčios gyvenimo ašimi, universitetai buvo viduramžių mokslo, susikoncentravusio ties teologija, centrais. Būtent teologija įkvėpė menininkų, mokslininkų, filosofų ir poetų kūrybą. Bažnyčia ir teologija, autoriaus manymu, lėmė Vakarų civilizacijos vientisumą (p. 154).

D. Olszewskis konstatuoja, kad Lenkija įsijungė į europinę krikščioniškąją kultūrą gerokai pavėlavusi. Krikščioniškosios kultūros raidai būtinų elementų Lenkijoje būta jau X—XI amžiuje. Lenkų krikščioniškosios kultūros specifikai suvokti, autoriaus manymu, svarbu yra skirtumo tarp elito ir masių kultūros išryškinimas, nes jų tarpusavio santykis įgalina apibrėžti Lenkijos vietą viduramžių Europoje. Krikščionybės ir Vakarų kultūros recepcijos procesą Lenkijoje lydėjo savų sprendimų ieškojimas. Tai, pasak autoriaus, ir lėmė, kad XV a. lenkų krikščioniškoji kultūra yra visiškai subrendusi, europinio lygio, pajėgi europiniams mainams ir kūrybinei konfrontacijai. Kaip itin reikšmingą faktą, daugiausia lėmusį Vidurio Rytų Europos ir konfesinės, ir politinės kultūros raidą, autorius vertina Lietuvos apsisprendimą priimti katalikybę (p. 153).

Europos viduramžių kultūros krizės viena iš pagrindinių priežasčių D. Olszewskis laiko scholastikos nuosmūkį, dėl kurio universalios europinės kultūros pagrindu pradėjo kurtis tautinės kultūros. Kaip itin svarbų viduramžių epochos bruožą, D. Olszewskis išskiria nuo XIV a. spartėjančią kultūros sekuliarizaciją, sukėlusią esminių pokyčių Bažnyčios gyvenime. Bažnyčia nebuvo pasiruošusi patenkinti naujų visuomenės poreikių. Popiežius irgi nebuvo pasirengęs reformoms. Tai, pasak D. Olszewskio, ir lėmė radikalių reformatoriškų programų, kurios netilpo į katalikiškos ortodoksijos rėmus, atsiradimą (p. 190). Pastarosioms programoms autorius priskiria viklefizmą ir husitizmą (p. 191—192). Autorius konstatuoja, kad XIV—XV šimtmečių visuomeniniai religiniai pokyčiai — krizės ir reformos — palaipniui parengė didžiąją krikščionybės reformą, įvykusią XVI amžiuje.

Renesansui ir Švietimo laikotarpiui skirtą knygos dalį („Epoka nowozytna“, p. 195—255) autorius pradeda reformos sampratos aptarimu ir atkreipia dėmesį į istoriografijoje įsitvirtinusių du terminus, kurie apibūdina XV a. religinę reformą, būtent: reformaciją ir kontrreformaciją. Pirmasis jų susijęs tik su protestantų reforma, antrasis — su katalikų. Pastaroji, tradicinė, iki šiol pakankamai gajai terminologija verčia manyti, jog XVI a. katalikų reforma buvo tikrai atsakas į protestantiškąją. Pasak D. Olszewskio, naujaisi tyrimai rodo, kad ir protestantiška, ir katalikiška reforma turi tas pačias kultūriniame epochos kontekste slypinčias šaknis. Todėl, autoriaus manymu, tikslinga yra kalbėti apie šešioliktojo šimtmečio krikščionybės reformą, o reikalui esant patikslinti, ar kalbama apie protestantų, ar apie katalikų Bažnyčios reformą (p. 195—196). Žinia, kad katalikų Bažnyčios atgimimas prasidėjo gerokai anksčiau, negu protestantų reforma. Stiprios reformatoriškos tendencijos pradėjo pirmiausia ryškėti tarp katalikų intelektualų elito. D. Olszewskis pažymi, jog visų be išimties X—XVI a. pirmosios pusės katalikų reformatoriškų judėjimų bendras bruožas buvo siekimas sustiprinti religingumą, padidinti tikinčiųjų aktyvumą (p. 208). Naują

epochą katalikybės istorijoje pradėjo Tridento Susirinkime priimti nutarimai. Tridento Susirinkimas buvo sušauktas, turint tikslą susitarti su protestantais. Tačiau iš tikrųjų jis tapo katalikų Susirinkimu, kuriame buvo parengta nauja bažnytinė sistema, katalikų Bažnyčioje išsilaikiusi iki pat šių dienų (p. 208). Būtent Tridento Susirinkimas nustatė iki šiol galiojančią dvasininkijos organizacinę struktūrą ir vyskupijose, ir parapijose.

Aptardamas Švietimo epochą, kaip perversmo mąstyme laikotarpį, autorius išskiria ir apibūdina svarbiausius to meto ideologinius judėjimus, prie tokių priskirdamas febrionizmą, jozefinizmą, masoniją. Pasak D. Olszewskio, ilgą laiką istoriografijoje populiarūs tezę apie masonų kovą prieš Bažnyčią, religiją, valstybę nėra pakankamai korektiška, nes masonai kovojo prieš klerikalizmą, apodiktatinį dogmatizmą ir netoleranciją. Masonų judėjimas, deklaruodamas religijos laisvę, spaudos laisvę, reikalaujamas atskirti Bažnyčią nuo valstybės, apriboti hierarchų despotizmą, nuo pat pradžių įgavo tarptautinį ir tarpkonfesinį pobūdį (p. 230). Tai, matyt, ir lėmė, jog, nepaisant popiežių draudimo katalikams dalyvauti masonų ložių veikloje, masonams priklausė daug aukštų katalikų Bažnyčios hierarchų, nekaltant apie aktyviai masonų judėjime dalyvavusius éilinius dvasininkus.

Studijos dalį, skirtą naujausių laikų bažnyčios istorijos problemų analizei („Czasy najnowsze“, p. 259—365), D. Olszewskis pradeda liberalizmo sąvokos aiškinimu ir Prancūzijos revoliucijos santykių su Bažnyčia aptarimu. Pastebėjęs, jog praėjusio šimtmečio liberalizmą tikslinga vertinti kaip buržuazijos reakciją prieš senąjį režimą, autorius konstatuoja, kad Prancūzijos revoliuciją inspiravo XIX a. idėjų ir liberalių judėjimų raida. Aptardamas revoliucijos ir Bažnyčios santykio problemas, D. Olszewskis, be kita ko, pažymi, kad prancūzų revoliucionierių akciją prieš Bažnyčią skatino patys dvasininkai. Kaip pavyzdį tyrinėtojas pateikia bažnytinių žemių problemą, teigdamas, jog tai, kad buvo nutarta sekuliarizuoti bažnytines žemes, lėmė parapijų klebonų, pasisakiusių už sekuliarizaciją, nuostata. Pasak D. Olszewskio, tokį, iš pirmo žvilgsnio neįprastą, dvasininkijos požiūrį lengva paaiškinti tarp dvasininkų tuo laikotarpiu itin klestėjusia nelygybe. Kadangi žemė beveik be išimties buvo dvasininkijos luomo aristokratų rankose, todėl, suprantama, žemieji dvasininkijos sluoksniai nebuvo patenkinti esama padėtimi (p. 259—260).

Skyriuje „Bažnyčios ir tautų formavimosi procesai Vidurio Rytų Europoje“ atskiras poskyris skirtas Bažnyčios ir šiuolaikinės lietuvių tautos formavimosi problemai aptarti. Atkreipęs dėmesį, jog lietuvių Bažnyčios istorija penkis šimtmečius buvo glaudžiai susijusi su lenkų Bažnyčios istorija, D. Olszewskis konstatuoja, kad per tuos amžius susiformavo lenkų ir lietuvių mentaliteto bei religinės kultūros bendruomenė. Tačiau paskutiniai dešimtmečiai, pasak D. Olszew-

skio, įnešė esminių pokyčių santykiuose tarp abiejų visuomenių ir Bažnyčių. 1883 m. pradėjusiam eiti lietuviškame laikraštyje „Ausra“ naujosios lietuvių inteligentijos elitas iškėlė klausimą apie lietuvių tautinį tapatumą ir jų santykius su lenkais. Autoriaus manymu, nedidelė inteligentų grupelė parengė lietuvių kultūros emancipacijos programą. Taip amžiaus pabaigoje atsiradęs vadinamasis lietuviškas klausimas, galiausiai sukėlė konfliktą tarp lenkų ir lietuvių. Šiame konflikte svarbus vaidmuo, autoriaus manymu, teko naujajai lietuvių kunigų kartai, suvaidinusiai reikšmingą vaidmenį lietuvių visuomenės tautiniame atgimime. D. Olszewskis gana kategoriškai teigia, jog tautinėje ir religinėje plotmėje atsiradęs lenkų—lietuvių konfliktas neišnyko, jis išliko iki mūsų dienų, net ir po Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo (p. 272—273). Šį autoriaus teiginį iliustruoja 340 p. išspausdintas žemėlapis „Lietuvos Romos katalikų bažnyčios metropolija ir vyskupija 1950 metais“. Žemėlapis atspindi pokario metų Lietuvos katalikų bažnyčios administracinę struktūrą ir, be platesnio to meto Lietuvos katalikų bažnyčios valdymo specifikos analizės, atveria galimybes realios padėties neatitinkančioms interpretacijoms. Apgailestauti tenka, kad autorius neužsimena apie itin reikšmingą pastarųjų metų įvykį. Popiežius Jonas Paulius II Lietuvos Respublikos ribose 1991 m. įkūrė Vilniaus ir Kauno bažnytinės provincijas ir sutvarkė Lietuvos bažnyčių administracinę struktūrą taip, kad Vilniaus vyskupija buvo prijungta prie kitų Lietuvos Respublikos katalikų bažnyčios vyskupijų. Turint omenyje, kad reorganizaciją įteisino popiežius lenkas, kažin ar tikslinga XIX a. pabaigos—XX a. pradžios Lenkijos ir Lietuvos Bažnyčių santykių vertinimą mechaniškai taikyti nūdienai?

Vienas iš esminių šios studijos privalumų — probleminis krikščionybės istorijos išdėstymas. Autorius siekia nuosekliai parodyti pasaulinės krikščioniškos kultūros raidą, dažnai nevengdamas paneigti tradiciškai istoriografijoje įsitvirtinusių, tačiau nepakankamai argumentuotų faktų ar reiškinų aiškinimų. Nors autoriaus nuostata pateikti Bažnyčios istorijos sintezę, aptariant visus krikščioniškus tikėjimus, yra akivaizdi, bet studijoje daugiausia remiamasi katalikų Bažnyčios istorijos faktais. Tai puiki katalikų Bažnyčios istorijos apybraiža, pateikta plačiame kitų krikščioniškų tikėjimų istorijos kontekste. Dar vienas, ne mažiau svarbus privalumas kyla iš autoriaus užsibrėžto tikslo parodyti tyrinėtojų požiūrių į aptariamas problemas raidą. Pakankamai gausi bibliografija, nuorodos į konkrečias istorines mokyklas ar žymesnius istorikus padeda orientuotis, kokia kryptimi vystosi Bažnyčios istorijos tyrinėjimai.

Aldona Prašmantaitė

Jolanta Sikorska-Kulesza. Deklasacija drobnej szlachty na Litwie i Białorusi w XIX wieku. — Warszawa: Oficyna wydawnicza „Ajaks“, 1995. — 113 p.

Tenka apgailestauti, kad XIX a. Lietuvos visuomenės socialinių struktūrų istorija vis dar mažai domina mūsų tyrinėtojus. 1936 m. Kaune paskelbta Augustino Janulaičio monografija „Lietuvos bajorai ir jų seimeliai XIX amž. (1795—1863)“ — tai vienintelis lietuvių istoriografijos veikalas, nagrinėjantis bajorijos padėtį po Abiejų Tautų Respublikos padalijimų.

Kiek daugiau dėmesio šiam Lietuvos visuomenės sluoksniui skiria lenkų istorikai. 1995 m. Varšuvoje išleista Jolantos Sikorskos-Kuleszos dalis daktaro disertacijos, kuri buvo apginta Varšuvos universiteto Istorijos institute. Knygos pavadinimas „Deklasacija drobnej szlachty na Litwie i Białorusi w XIX wieku“ ir struktūra rodo, kad autorė sutelkė dėmesį į Baltarusijos ir Lietuvos smulkiųjų bajorų eliminavimo iš privilegijuoto luomo problemą.

Nors knygos pavadinime nurodomas XIX a., autorė iš tikrųjų apsiribojo tarpusukiliminiu laikotarpiu (1831—1863 m.), kai Rusijos valdžia ryžtingai pakeitė savo politiką pretenduojančio į privilegijuoto luomo prerogatyvas, tačiau bajorystės neįrodžiusio sluoksnio atžvilgiu. Šį posūkį žymėjo 1831 m. Nikolajaus I įsakas „Dėl Vakarų gubernijų bajorų suskirstymo ir šios padermės žmonių sutvarkymo“, kuriuo numatyta atskirti kilmės liudijimus turinčius bei jais besirūpinančius bajorus nuo tų, kurie to nepadarė. Pastarieji buvo priskirti kaimuose vienkiemininkų („odnodvorcy“), miestuose — piliečių („graždane“) kategorijoms, t.y. jie išliko laisvais žmonėmis, tačiau neteko luomo privilegijos nemokėti pagalvės mokesčio ir neatlikti rekruto prievolės. J. Sikorskos-Kuleszos aptariamojo laikotarpio pabaiga — tai valdžios siekimas po 1863 m. sukilimo galutinai atsijoti nelegitimuotą bajoriją ir paversti ją mokestiniu luomu. Tiesa, apibrėždama chronologinius rėmus, autorė nepaaiškina, kodėl ji pasirinko 1868 m. ribą. Galima tik spėti, kad tai siejama su 1868 m. vasario 19 d. caro įsaku, kuriuo buvo panaikintos vienkiemininkų ir piliečių kategorijos, abi grupės buvo integruotos į valstiečių ir miestiečių luomus.

Pasirinkusi konkretų laiką smulkiosios bajorijos deklamacijos temai aptarti, autorė galėjo pagrindinį dėmesį sutelkti į teisinį ir administracinį mechanizmą, kuris buvo sukurtas, kad eliminuotų iš luomo ekonomiškai ir socialiai faktiškai smukusį sluoksnį. Iš daugybės valdžios taikytų metodų ji išskiria bajorų legitimaciją, kuri buvo įvesta tuoj pat po padalijimų, tačiau aptariamuoju laikotarpiu tapo svarbiausiu bajorijos deklamacijos įrankiu. Pabrėžtina, kad tokiu aspektu luomo smukimo problemos istorikai dar nebuvo nagrinėję.

Bajorų legitimacijos procesą autorė skirsto į tris etapus, kiekvieną aptardama viename ar keliuose knygos skyriuose. Pirmajame skyriuje nagrinėjama carizmo

politika smulkiosios bajorijos atžvilgiu iki 1830—1831 m. sukilimo. Jame aptariamas bajorijos susisluoksniavimas, jos socialinis statusas, legitimacijos pradžia, kuri iki trečiojo dešimtmečio pabaigos apsiribojo bajorystės tikrinimu bajorų deputacijose. Antrame skyriuje „Tikroji“ ir „netikroji“ bajorija bei bajorų padalijimas 1831—1834m.“ autorė aptaria pirmąjį luomo suskirstymo etapą. Trečiame — „Deklasuota bajorija — vienkieminkai ir piliečiai“ aprašoma privilegijų netekusių bajorų padėtis. Ketvirtame skyriuje „Besilegitimuojanti bajorija — bajorystės patikrinimas 1834—1863 m.“ nagrinėjamas antrasis legitimacijos etapas. Penktame — „Paskutinis deklasacijos laikotarpis (1863—1868) m.“ parodomi Rusijos valdžios metodai, naudoti prieš nelegitimuotų bajorų sluoksnį po antrojo sukilimo.

J. Sikorskai-Kuleszai labiau pavyko išnagrinėti pirmuosius du etapus, kuriuose ji analizuoja, kaip buvo organizuotas institucinis smulkiųjų bajorų eliminavimas iš luomo. Autorė nurodo, kad 1831—1833 m. buvo numatyta nustatyti skaičių tų, kuriuos ketinta sulyginti su neprivilegiuotais visuomenės nariais; tą padaryti buvo pavesta specialiai įsteigtoms apskričių komisijoms. Nuo 1834 m. visoje Rusijos imperijoje turėjo pradėti veikti Bajorų deputacijų revizijos komisijos, kurių kompetencijai priklausė tikrinti visus anksčiau surašytus bajorystės dekretus.

XIX a. tyrinėtojų dėmesio verta J. Sikorskos-Kuleszos koncepcija, kad valdžios sukurta luomo skirstymo metodika, taip pat vietos bajorų dalyvavimas šioje akcijoje per savivaldos institucijas, neleido nuosekliai įgyvendinti užsibrėžto tikslo. Autorė pastebi, jog ilgai užsitęsęs legitimacijos procesas, bajorų deputatų siekimas apsaugoti luomą nuo suskaldymo, lėmė tarpinio visuomenės sluoksnio formavimąsi — į legitimacijos procedūrą įsitraukė nemaža žmonių grupė, kurios teisinis ir socialinis statusas kelis dešimtmečius liko iki galo neapibrėžtas. Dalis jų iki ketvirtojo dešimtmečio pradžios įsigijo bajorų deputacijų dekretus, bet neturėjo Heroldijos patvirtinimo, kiti neturėjo ir deputacijų dekretų, tačiau valdė nekilnojamąjį turtą, valstiečius ir faktiškai naudojosi luomo privilegijomis. Įstatymiškai jie buvo padalinti į I ir II grupės bajorus, kuriuos dar reikėjo atsijoti. Neįrodę bajorystės ir beturčiai buvo priskirti III grupei; būtent jie turėjo būti besąlygiškai įrašyti į vienkieminkus ir piliečius pagal 1832 m. lapkričio 11 d. įsaką (p. 35—36).

J. Sikorska-Kulesza, išnagrinėjusi šių trijų kategorijų bajorų stūmimo iš luomo procesą, padarė išvadą, kad nuo deklasacijos didžiąją dalį luomo apsaugojo dvarininkija, kurios atstovai sudarė bajorų deputacijas, įėjo į tikrinimo komisijų sudėtį, kad dvarininkija parodė luomo solidarumą, dažnai savaip interpretuodama įstatymus ir palikdama luome tuos, kurie neturėjo bajorystės įrodymų (p. 38—39). Taigi nepaisant valdžios mėginimų taikyti įvairius smulkiųjų bajorų diferencijavimo

kriterijus (p. 87), dalis ekonomiškai degradavusios bajorijos (čičšiniai, tarnybiniai, nesėslūs bajorai) nepriklausomai nuo to, ar juos pripažino Heroldija, išsilaikė luome, t.y. nebuvo deklasuota (p. 88).

Šitaip traktuodama įvykius J. Sikorska-Kulesza kritikuoja žinomą prancūzų istoriką Danielį Beauvois, kuris teigė, kad Rusijos valdžia pasinaudojo prijungtų žemių bajorų elitu ir jo rankomis įgyvendino „geto metodą“, eliminavo iš luomo dalį smulkiosios bajorijos ir kartu sunaikino „lenkų bajoriškąją civilizaciją“ (p. 88). Autorės manymu, D. Beauvois neatsižvelgia į tai, kad į vienkieminius ir piliečius iš esmės perėjo čičšiniai ir nesėslieji bajorai, t.y. jau XVIII a. susiformavęs faktiškai nustumęs bajorijos sluoksnius, kuris mažai rūpėjo patiem bajorams. Ten, kur buvo paliesti luomo interesai, dvarininkija stoji ginti smulkiuosius bajorus. Autorė rašo: „Taigi, pirma, buvo išbraukta ne visa smulkioji bajorija, antra, tai padaryta ne tik lenkų rankomis ir, trečia, tai nepanaikino bajorų civilizacijos, nes tik smarkiai nuskurdę bajorai suartėjo su valstiečiais, o tie, kurie sudarė atskirą kultūrą, šį atskirumą iš esmės išsaugojo“ (p. 89).

Kiek smulkiosios bajorijos Baltarusijoje ir Lietuvoje virto vienkieminkiniais ir piliečiais 1831—1857 m., t.y. iki tada, kai „bajorams buvo „uždarytos“ abi bendruomenės (p. 61; autorė, matyt, turi galvoje 1857 m. birželio 17 d. įsaką, kuriuo „buvę bajorai“, vis dar neiširašę į I—III kategorijas, buvo priskirti valstybiniam valstiečiams ir miestiečiams) istoriografijoje nėra vienos nuomonės. J. Sikorska—Kulesza, remdamasi prieš ją tą klausimą tyrinėjusių istorikų (A. Janulaitis, H. Mościckis, N. Ulaščikas, V. Neupokojevas) skelbtais duomenimis bei archyvine medžiaga, mėgina nustatyti eliminuotų bajorų skaičių. Dėl daugybės priežasčių (pateikiami skirtingais metodais surinkti ir dažnai tarpusavyje nepalyginami duomenys, neatsižvelgiama į demografinius pokyčius) šį skaičių reiktų vertinti kaip hipotetinį. Autorės apskaičiavimais šešiose Baltarusijos ir Lietuvos gubernijose (Vilniaus, Gardino, Kauno, Minsko, Mogiliovo ir Vitebsko) minėtu laikotarpiu į vienkieminius ir piliečius pateko per 100 tūkst. vyrų ir moterų (p. 81—82). Deklasuotai bajorijai autorė taip pat priskiria dar 100 tūkst. vyrų ir moterų — tiek iš bajorų luomo pasitraukę žmonių 1864—1870 m. (p. 99). Tačiau svarbūs yra autorės pastebėjimai, kad į luomą grįžo dalis žmonių, išbrauktų po 1865 m., bet vėliau sugebėjusių įrodyti bajorišką kilmę (p. 99). Manytume, kad bajorų luomo atsinaujinimo tendencija reikėsi ir anksčiau, nes įrašytiems į mokestinius luomus niekuomet nebuvo atimta galimybė asmeniškai dalyvauti legitimacijoje.

Rašydama apie trečiąjį smulkiųjų bajorų deklaracijos etapą (1863—1868 m.), J. Sikorska-Kulesza nedisponavo archyvine medžiaga, todėl rėmėsi tik XIX—XX a. istoriografija. Beje, autorė pati pripažįsta, kad jai nepavyko išsamiai ištirti šio etapo (p. 102). Tačiau pažymėdama pagrindines luomo suvaržymo tendencijas (po-

sukiliminės M. Muravjovo represijos, „buvusių bajorų“ legitimacijos sąlygų sugriežtinimas privertė „išėiti iš pogrindžio“, t.y. įsirašyti į mokestinius luomus daugybę nelegitimuotų bajorų, iki to laiko vengusių šios procedūros (p. 97), arba pasinaudoti paskutine galimybe įrodyti bajorystę (p. 100–101), autorė sukūrė vieną įmanomų kryptių tyrinėjimo, kuris atsakytų į klausimą, kiek iš tikrųjų XIX a. smulkiosios bajorijos buvo eliminuota iš privileijuoto luomo.

J. Sikorskos-Kuleszos siūloma bendra bajorijos luominio nuosmukio koncepcija nekelia abejonų. Tačiau diskutuotinas faktografinis problemos pateikimas. Sunku sutikti su teiginiu, kad 1834 m. įsakas dėl revizijos komisijų įsteigimo panaikino bajorų deputacijų, t.y. pačių bajorų išrinktų atstovų, teisę nustatyti bajorišką kilmę ir išduoti dekretus (p. 65). Minėtas įsakas šios teisės nepanaikino, tik sumažino bajorystei įrodyti tinkamų dokumentų skaičių. Revizijos komisijos neperėmė bajorų deputacijų funkcijų; jos tikrino, ar iki trečiojo dešimtmečio pabaigos išduoti dekretai nebuvo suklastoti, ar deputacijos laikėsi įstatymų.

Autorė teigia (p. 37), kad Peterburgą pasiekusi žinia apie bajorų deputacijų neteisėtai išduodamus dekretus po 1831 m. spalio 19 d. ir 1832 m. lapkričio 11 d. įsakų (taip jos stengėsi gelbėti bajorus nuo staigios degradacijos). Iš tikrųjų ketvirtą dešimtmečio pradžioje prasidėjusi legitimacijos reforma nepanaikino bajorų deputacijų kompetencijos tikrinti bajorystę ir išduoti dekretus. Tai galima įsitikinti, pvz., peržiūrėjus Vilniaus bajorų deputacijos fonde saugomas bajorystės bylas. Dar daugiau, šiuo laikotarpiu dalis bajorų deputacijoms įteikė naujų dokumentų ir antrą kartą įrodinėjo bajorystę. Tiesa, galutinis bajorystės bylos sprendimas priklausė Valdančiojo Senato Heroldijos departamentui. Bajorų deputacijos ir revizijos komisijos tebuvo tik tarpininkais.

J. Sikorska-Kulesza taip pat suklydo, aprašydama revizijos komisijų sudėtį. Jos manymu, šias komisijas sudarė vietinės valdžios ir bajorų savivaldos atstovai (teismų atstovas — sąžinės teisėjas, valstybės administracijos atstovai — du Iždo rūmų valdininkai ir bajorų savivaldos atstovai — du deputatai (p. 65). Iš tikrųjų 1834 m. balandžio 20 d. įsakas numatė, kad revizijos komisijas sudarys tik bajorų seimeliuose išrinkti tarnautojai: pirmininku bus sąžinės teisėjas, nariais — daugiausia balsų surinkę kandidatai į baudžiamojo ir civilinio teismų pirmininkų pareigas, taip pat du bajorų deputacijos nariai. Autorė netiksliai perteikia ir kitų caro įsakų esmę. Pvz., rašydama apie smulkiųjų bajorų rinkimų teisių suvaržymus, ji mini 1805 m. kovo 3 d. įsaku įvestą rinkimų cenzą — 8 dūmus arba 25 valstiečių „sielas“ (p. 22). Pastarasis kriterijus nebuvo įvestas nei šiuo, nei kitu caro įsaku, nors Lietuvos bajorija atkakliai siekė tokio rinkimų cenzo.

Minėti netikslumai, suprantama, nesumažina J. Sikorskos-Kuleszos darbo vertės. Istorikų dėmesį ji turėtų patraukti jau vien nauju požiūriu į smulkiosios bajorijos

rijos deklasacijos problema. Apmaudu, kad autorė, kuri puikiai žino problemos historiografiją (naudojasi XIX—XXa. baltarusių, lenkų, lietuvių, rusų istorikų darbais), neturėjo galimybės plačiau susipažinti su Peterburgo ir Vilniaus archyvų dokumentais (p. 7) bei padirbėti Baltarusijos archyvuose. Išskyrus šiek tiek statistikos, darbe beveik nėra medžiagos apie Mogiliovo ir Vitebsko gubernijas. Taigi darbe nebuvo atskleisti deklasacijos proceso regioniniai skirtumai.

Diskutuotinas autorės teiginys, kad carizmo politika Baltarusijos ir Lietuvos smulkiosios bajorijos atžvilgiu pirmiausia buvo nukreipta prieš lenkų tautiškumą, kultūrą ir tradicijas, kad „eliminavimas iš bajorų luomo, ištirpdytas plebėjiškos ir nelenkiškos liaudies masėje turėjo suvaržyti šį gausų visuomenės sluoksnį ir susilpninti lenkiškumo įtaką kresuose“ (p. 5), turėjo „panaikinti smulkiosios bajorijos atskirumą ir prisirišimą prie tradicijų, sumažinti dvarininkijos jai daromą įtaką“ (p. 30). Akcentuodama etnopolitinius motyvus, autorė pamiršta, kad istorikai dar nėra įvertinę carizmo politikos visos imperijos bajorijos atžvilgiu. Juk pastarosios teisių varžymas, šalinimas iš luomo buvo vykdomas ne tik prijungtose žemėse.

Naujų tyrinėjimų laukia klausimas, koks stiprus buvo faktiškai degradavusios smulkiosios bajorijos tautinio identiteto, priklausymo bajorų kultūrai ir tradicijai pojūtis; ar jam silpnėti turėjo reikšmės bajorų atranka, kuri užbaigė, bet neskatino ekonomiškai ir socialiai smukusios bajorijos deklasacijos.

Tamara Bairašauskaitė

Piotr Łosowski. Konflikt polsko-litewski, 1918—1920. Warszawa: Książka i Wiedza, 1996. — 252 p.

Knygoje profesorius Piotras Losovskis apibendrina 1918—1920 m. lenkų ir lietuvių santykių istorijos tyrimus, kuriems paskyrė ištisą keturiasdešimtmetį. Kaip pasakyta pratarinėje, tai „daugelį metų trukusių šios temos apmąstymų ir analizės vaisius“ (p. 5). Joje autorius atvirai dėsto savo požiūrį į nagrinėjamą problemą. Dėl cenzūros mokslininkas šito negalėjo padaryti 1966 m. išleistoje monografijoje „Stosunki polsko-litewskie 1918—1920“. Tada nebuvo galima atskleisti Tarybų Rusijos vaidmens lenkų ir lietuvių konflikte, išsamiau išdėstyti ir įvertinti abiejų konflikto pusių elgesio motyvus, teko nutylėti nepaprastai didelę maršalo Juzefo Pilsudskio (Józef Piłsudski) įtaką lenkų ir lietuvių santykiams. Pirmosios monografijos trūkumai ir per pastaruosius trisdešimt metų pasirodžiusios publikacijos apie mažai ar visai nežinomus lenkų ir lietuvių santykių istorijos faktus paskatino autorių sena tema parašyti naują knygą.

Naujoje knygoje iš esmės panaudoti tie patys archyviniai šaltiniai, kaip ir 1966 m. monografijoje, tačiau kur kas gausesnė literatūra. Autoriui žinomos ne tik lenkų, bet ir lietuvių devintojo ir dešimtojo dešimtmečių publikacijos (Antano Rukšos, Česlovo Laurinavičiaus, Reginos Žepkaitės ir kitų knygos). P. Losovskis palankiai atsiliepia apie lietuvių autorių darbus, pažymėdamas, kad jie įgalina geriau suprasti ano meto Lietuvos veiksmus.

Gausiai iliustruota knyga suskirstyta į 8 skyrius: 1) Lenkų ir lietuvių ginčo bruožai iki 1918 metų (p. 10—31); 2) Susitarimo paieškos. 1919 m. sausis—liepa (p. 32—55); 3) Mėginimas spręsti iš esmės. 1919 m. rugpjūtis—rugsėjis (p. 56—79); 4) Užtrukęs konfliktas. 1919 m. rugsėjis—1920 m. birželis (p. 80—108); 5) Lemiamu karo su Tarybų Rusija laikotarpiu. 1920 m. liepa—rugpjūtis (p. 109—137); 6) Kovos dėl pietų Suvalkijos. Padėtis Vilniuje. 1920 m. rugsėjis (p. 138—160); 7) Generolas L. Želigovskis (Żeligowski) atgauna Vilnių. 1920 m. spalio 8—9 d. (p. 161—185); 8) Vidurio Lietuvos kova su Kauno Lietuva. 1920 m. spalio—lapkritis (p. 186—223).

Knygos pabaigoje (p. 224—227) autorius apibendrina 1918—1920 m. lenkų ir lietuvių konflikto priežastis, raidą ir išdavas.

Šaltinių ir literatūros nuorodos knygos pabaigoje sugrupuotos pagal skyrius. Yra asmenvardžių rodyklė, pridėta Lenkijos ir Lietuvos 1919—1920 m. demarkacinių linijų schema.

Knyga kruopščiai parengta spaudai. Pastebėjau tik vieną nemalonią klaidą: po nuotrauka (p. 7, iliustracijų įklijos viršuje) parašyta — „Lietuvos žvalgybos darbuotojai. Viduryje Liudas Gira, lenkų sąmokslininkų likviduotojas 1919 m.“ Faktiškai nuotrauka daryta 1918 m. Joje pirmosios Vilniaus karo komendantūros komendantas Liudas Gira, jo padėjėjas Kazys Škirpa ir adjutantas Petras Gužas.

Lenkijoje P. Losovskio knyga susilaukė gerų atsiliepimų.

Prof. Valdemaras Michovičius (Waldemar Michowicz) atkreipia dėmesį į tai, kad knyga parašyta, remiantis daugybe solidžių šaltinių, pasižymi sąžiningu temos aptarimu ir patrauklia pasakojimo forma.

Prof. Mečislavas Tąnty (Mieczysław Tąnty) vertina P. Losovskį už objektyvumą. Jo nuomone, autorius sugebėjo nešališkai pateikti lenkų ir lietuvių argumentus, naudotus 1918—1920 m. vykusiame teritoriniame ginče. Nors autorius daugiausia dėmesio skiria diplomatiniais ir kariniais konflikto aspektams, tačiau nepamiršta parodyti ir žmonių nuotaikų bei politikų ir kariškių pažiūrų.

Istorikas Janušas Osica (Janusz Osica) žurnale „Wiadomości historyczne“ (1996, nr. 4, p. 249) pristatydamas P. Losovskio knygą, pastebi: „Būdinga, kad ginče dėl Vilniaus mes pabrėždavome neabejotiną čia nuo seno gyvenusią lenkų kiekybinę persvarą, o lietuviai — nenuginčijamus istorinius argumentus. Istorinio likimo ironija lėmė, kad tuo pačiu metu vykusiame lenkų ir vokiečių ginče dėl Gdansko viskas

buvo atvirksčiai. Prieš tvirtą mūsų istorinę metriką vokiečiai kėlė etninius argumentus — Gdanske nuo seno vyravo jie.

Nepaisant visko, atkaklus lenkų ir lietuvių konfliktas — nors ir čia ne kartą liejosi kraujas — neįgavo tokių dramatiškų formų kaip lenkų ir ukrainiečių paribyje. Būtent šie klausimai dalykiškai ir gerbiant abiejų konflikto pusių argumentus nušviečiami dar viename lenkų ir lietuvių santykių istorijai skirtame P. Losovskio darbe“.

Kokių atgarsių P. Losovskio veikalas susilauks Lietuvoje?

Sprendžiant iš „Naujajame židinyje“ (1997, nr. 3—4, p. 180—182) paskelbtos dr. Algimanto Kasparavičiaus recenzijos, Lietuvos istorikai taip pat pripažins, kad tai rimta, historiografiją praturtinanti mokslinė knyga, kuri „Lietuvoje ne tik ras skaitytoją, bet bus naudinga ir tolesniam lietuvių ir lenkų santykių gvildinimui“. Minėtos recenzijos autoriaus polemika su P. Losovskiu kai kuriais tų santykių istorijos klausimais tai patvirtina.

Sklandžiai, profesionaliai parašytą turiningą P. Losovskio knygą tikrai įdomu skaityti. Daugelis autoriaus samprotavimų man pasirodė įtikinami.

P. Losovskis pripažįsta, kad lenkų politikai, galvodami apie Lenkijos šiaurės rytų sienas, propaguodami inkorporaciją arba federaciją, buvo patekę į senų vaizdinių ir sąvokų nelaisvę. Nepakankamai atsižvelgė į įvykusius pokyčius. Dėl to ir atsirado klaidų, kurios anuomet buvo padarytos Lietuvos atžvilgiu.

Viena jų — mėginimas įvykdyti karinį perversmą Lietuvoje 1919 m. rugpjūčio pabaigoje (POW sukilimas). Didelė klaida buvo ir tai, kad lietuviai, kaip partneriai, nebuvo pakankamai vertinami. Nepastebėta, kad Lietuvos vyriausybė turi laimėjimų, susilaukia vis platesnio visuomenės pritarimo (p. 224—225). Dėl to siūlymai Lietuvai sudaryti federaciją, užmegzti vienokius ar kitokius valstybinius ryšius su Lenkija nepasiekė tikslo. Tik palaipsniui Lenkijoje imta suprasti, kad kokių nors valstybinių ryšių su Lietuva atkūrimas nebeįmanomas.

P. Losovskis nesutinka su lietuvių kaltinimais, kad maršalas J. Pilsudskis norėjęs jėga užimti ir pavergti Lietuvą. Autorius pabrėžia, kad J. Pilsudskis turėjęs viziją federacijos pagrindais nustatyti gerus lenkų ir lietuvių santykius. Jis niekada nesiryžo, nors ir turėjo galimybių, jėga primesti lietuviams savo sprendimus. 1919 m. rugpjūtyje jis nedavė įsakymo žygiuoti į Kauną, 1920 m. rugsėjyje buvo prieš tai, kad lenkų kariuomenė, persekiodama bolševikus, užplūstų Lietuvą. Anot P. Losovskio, J. Pilsudskis „norėjo gerų santykių su Lietuva, bet visų pirma siekė, kad lietuvių ir baltarusių žemių gyventojai patys spręstų savo likimą“ (p. 225).

Manau, kad su šia P. Losovskio nuomone galima sutikti tik iš dalies. Be abejo, palyginus su Romanu Dmowskiu (Roman Dmowski) ir kitais inkorporacijos šalininkais, J. Pilsudskis Lietuvos atžvilgiu buvo švelnesnis. Tačiau, jeigu J. Pilsudskis tikrai norėjo laisvo lietuvių ir baltarusių žemių apsisprendimo, kodėl jis nesutiko pripa-

žinti nepriklausomos Lietuvos valstybės su Vilniumi, atkakliai kėlė įvairias lietuviams nepriimtinas sąlygas. Pagaliau ne tik jėga, bet ir klasta, sulaužydamas Lenkijos tarptautinius įsipareigojimus, 1920 m. spalio 9 d. atplėšė Vilnių nuo Lietuvos valstybės. Negi „lietuvių ir baltarusių žemių“ gyventojų laisvą apsisprendimą galėjo užtikrinti tik Lenkija, o demokratinė Lietuvos valstybė — ne?

P. Losovskis rašo apie tai, kaip J. Pilsudskio atstovas Leonas Vasilevskis (Leon Wasilewski), 1919 m. rugpjūčio pradžioje atvykęs į Kauną, siūlė Lietuvos vyriausybei surengti Seimo rinkimus, kuriuose dalyvautų ir Lenkijos kariuomenės užimtų Lietuvos vietovių gyventojai, o išrinktas Lietuvos seimas susirinktų Vilniuje ir išspręstų politinės santvarkos, santykių su kaimynais ir kitus klausimus (p. 56—57).

Iš pirmo žvilgsnio šis pasiūlymas galėjo atrodyti esąs geranoriškas, bet jį priėmus, Lenkija didelėje Lietuvos dalyje būtų galėjusi kontroliuoti Seimo rinkimus ir net veikti jo sprendimus, nes ir Vilnių tuo metu buvo užėmusi Lenkijos kariuomenė. Todėl nereikia stebėtis, kad Lietuvos vyriausybė pasiūlymo nepriėmė. Laisvas Lietuvos gyventojų apsisprendimas galėjo būti įgyvendintas tik per demokratiškai išrinktą Seimą, kaimyninėms valstybėms, taigi ir Lenkijai, nesikišant į Lietuvos vidaus reikalus.

Kaip žinome, Lenkija savo pretenzijas į Vilnių ir net visą Lietuvą grindė tuo, kad čia gyveno daug lenkų. P. Losovskis pateikia tai patvirtinančius statistinius duomenis (p. 10—13) ir kartu aptaria tarp lenkų ir lietuvių veikėjų vykusį ginčą dėl etnografinės Lietuvos sąvokos („Spór wokół pojęcia Litwy etnograficznej“, p. 13—16). Pagal lenkų kriterijus lenkas Lietuvoje buvo kiekvienas, kas namuose kalbėjo lenkiškai (tegul ir netobulai), kas jautėsi esąs lenkas, nes žmogaus tautybę greta kalbos lemia kiekvieno valia ir sąmonė (p. 14).

Lietuviai tvirtino priešingai, pabrėždami, kad žmogaus tautybę pirmiausia priklauso nuo jo etninės kilmės. Autoriaus nuomone, toks lietuvių požiūris prieštaravo žmogaus apsisprendimo principui ir teisėms, bet lietuviai labai nuosekliai jo laikėsi ir atitinkamai reiškė savo teritorines pretenzijas (p. 14—15).

Galime pridurti, kad šis ginčas nėra visiškai išblėšęs. Jis tebėra aktualus ne tik kalbant apie žmogaus tautybę, bet ir apie etninę teritoriją. Istorijos ir tautotyros (etnografijos, etnologijos) duomenimis, ta istorinės Lietuvos teritorija, kurioje vietiniai lietuviai dar nėra visiškai išnykę, tebelieka etnine (etnografinė) lietuvių teritorija nepriklausomai nuo to, kokia kalba bekalbėtų ir kokiai tautybei save priskirtų tos teritorijos gyventojų dauguma. Tie patys duomenys rodo, kad daugelis vietinių Lietuvos lenkų yra lenkai ne pagal etninę kilmę, bet pagal apsisprendimą (plg. A. Srebrakowski, *Sejm Wileński 1922 roku. Idea i jej realizacja*, Wrocław, 1993. p. 61). Šia prasme lenkai Lietuvoje savo etninės teritorijos neturėjo ir neturi. Pagaliau ir patys lenkai, 1918—1920 m. apibūdindami istorinę Lietuvą, kalbėjo ir rašė apie „lietuvių ir baltarusių žemes“.

Manychiau, kad atsikurianti Lietuvos valstybė visai pagrįstai ir teisėtai siekė suvienyti visą etninę (etnografinę) lietuvių teritoriją, t. y. tą savo istorinę teritoriją, kurioje dar buvo išlikę lietuvių. Teisėtas buvo ir Lenkijos siekimas atgauti stipriai suvokietintas savo etnines žemes Vakaruose (Šlionską, Pamarij). Tačiau Lenkijos veržimasis į Lietuvą buvo aiškiai ekspansionistinis.

Lietuvoje, ypač Rytų, toli pasistūmėjęs lenkėjimo procesas šiai ekspansijai davė patogų pretekstą, bet ne teisę. Daugiausia iš dvarininkų kilę Lietuvos lenkų politiniai veikėjai buvo suinteresuoti kuo glaudžiau susieti Lietuvą su Lenkija ne tik dėl tautinių, bet ir socialinių paskatų, nes jiems rūpėjo išsaugoti savo visuomenines pozicijas, apginti dvarus nuo gresiančios radikalios žemės reformos. Galima sutikti su autoriumi, kad didelis ir aktyvus lenkų telkinys Vilniuje ir aplink Vilnių buvo svarbus veiksnys, vienaip ar kitaip lėmęs įvykius, daręs nemažą įtaką Lenkijos politikai (p. 13).

P. Losovskio nuomone, Lenkijos ir Lietuvos valstybėms nepavyko normalizuoti santykių ne tik dėl Lenkijos, bet ir Lietuvos politikos klaidų: Lietuva norėjusi per didelės teritorijos, nemokėjusi sugyventi su lenkais Kaunijoje, nieko patrauklesnio jiems nepasiūliusi, nesugebėjusi įtraukti lenkų į bendrą Lietuvos valstybės kūrimo darbą. Santykius labai apsunkino, ypač 1920 m., Lietuvos bičiuliavimasis su Tarybų Rusija. Pastaroji politika Lietuvai grėsė savizudybe. Raudonajai armijai nugalėjus Lenkiją, Lietuva būtų buvusi greitai ir visiškai sutarybinta, būtų buvę panaikinti visi nepriklausomos Lietuvos valstybės kūrimo laimėjimai (p. 226).

Žinoma, visa tai galima vadinti Lietuvos klaidomis, bet turėkime galvoje, kad jas daugiausia lėmė Lenkijos politikos klaidos, ypač nenoras pripažinti nepriklausomą Lietuvos valstybę su sostine Vilniumi, kuris nuo pat 1323 m. buvo Lietuvos politinio, ekonominio ir kultūrinio gyvenimo centras. O ką besakyti apie J. Pilsudskio surežisuotą gen. L. Želigovskio „maištą“? Autorius jo nepriskiria prie Lenkijos politikos klaidų. Didele Lenkijos taktine klaida jis vadina tik Suvalkų sutarties (1920 10 07) pasirašymą (p. 225).

P. Losovskio išdėstyti ir kiti žinomi faktai, vertinant juos tarptautinės teisės požiūriu, leidžia teigti, kad Lenkija 1920 m. rudenį Lietuvos sostinę Vilnių ir nemažą Rytų Lietuvos dalį okupavo, o 1922 m. pavasarį — aneksavo. Knygoje tokios išvados nėra. Autorius labiau linkęs pabrėžti Lietuvos lenkų simpatijas Lenkijai, atitinkamą jų apsisprendimą.

Suderinti lietuvių ir lenkų istorikų nuomones tarpukario Lietuvos ir Lenkijos santykių istorijos klausimais, matyt, bus nelengva. Tačiau tokių vilčių turėti galime. Jų teikia ir naujoji prof. P. Losovskio knyga.

Mindaugas Tamošius

Jarosław Wołkonowski. Okręg Wileński Związku Walki Zbrojnej Armii Krajowej w latach 1939—1945. — Warszawa: „Adiutor“, 1996. — 383 p.

1996 m. Varšuvoje buvo išleista Lietuvos Respublikos piliečio dr. J. Wołkonowskio knyga „Ginkluotos kovos sąjungos — Armijos krajovos Vilniaus apygarda 1939—1945 metais“ („Okręg Wileński Związku Walki Zbrojnej — Armii Krajowej w latach 1939—1945“). Ši knyga parašyta 1994 m. Varšuvoje apgintos J. Wołkonowskio daktaro disertacijos pagrindu. Tai pirma monografija, apibendrinanti lenkų pagrindžio istoriją Rytų Lietuvoje Antrojo pasaulinio karo metais. Apie Armijos krajovos (AK) veiklą lenkų istorikai yra parašę dešimtis knygų ir šimtus straipsnių, tačiau jie nagrinėdavo atskirus AK veiklos fragmentus ar laikotarpius. Dr. J. Wołkonowski, remdamasis kai kuriais naujais archyviniais šaltiniais ir lenkų istorikų darbais, plačiai išnagrinėjo lenkų pagrindžio veiklą Rytų Lietuvoje nuo jos atsiradimo iki likvidavimo. Rašydamas AK istoriją, dr. J. Wołkonowski tyrinėjo ne tik Lietuvos ir Lenkijos archyvų dokumentus, bet ir Baltarusijos bei Londono archyvų ir mokslo įstaigų fondus. Vis dėlto nepasinaudota kai kuriais šaltiniais, pvz., 1995 m. Vilniuje rastais AK Vilniaus apygardos dokumentais, kurie dabar saugomi Lietuvos centriname valstybės archyve bei buvusio KGB archyvo Operatyvinės įskaitos ir slaptos raštvedybos fonduose. Manychiau, dėl to nukentėjo knygos II („Vilniaus apygarda 1940—1941 m.“) ir V („Vilniaus apygarda 1944—1945 m.“) skyriai. Buvusio KGB archyvo dokumentai galėjo padėti autoriui susidaryti tikslesnę pirmos ir antros sovietų okupacijos ir lenkų pagrindžio veiklos vaizdą. Nors naudojama lietuvių istorikų R. Žepkaitės ir A. Bubnio¹ mokslinėje literatūroje skelbtais Lietuvos centrinio valstybės archyvo dokumentais, bet lietuvių istoriografija, turėjusi ir tebeturinti savo požiūrį į kai kurias autoriaus gvildenamas problemas, beveik visiškai ignoruojama.

J. Wołkonowskio knygą sudaro įvadas, penki skyriai, pabaiga, bibliografija, santrumpų sąrašas, reziümė vokiečių kalba, asmenvardžių rodyklė, iliustracijos ir priedai. Įvade autorius aptaria darbo aktualumą ir tikslus, trumpai apibūdina kiekvieną skyrių, bet nei lietuviška, nei lenkiška istoriografija iš esmės nagrinėjama. Kiekvieno skyriaus struktūra yra panaši. Visuose skyriuose iš pradžių apžvelgiama aprašomo laikotarpio socialinė-politinė situacija Vilniuje, aukščiausių Lenkijos valdžios institucijų ir centrinės pagrindžio vadovybės direktyvų Vilniaus apygardai, nagrinėjama konkreti pagrindžio struktūrų veikla. Kiek-

¹ A. Bubnys, *Lenkų pagrindis Lietuvoje 1939—1940 m.*, Vilnius, 1994; R. Žepkaitė, *Vilniaus istorijos atkarpa 1939—1940*, Vilnius, 1990.

vienas skyrius baigiamas trumpomis išvadomis. Knygos struktūra paremta besikeičiančių valdžių ir okupacijų antilenkiškos veiklos atskleidimo principu. Pirmame skyriuje nagrinėjamas lenkų pagrindžio kūrimasis ir veikla Lietuvos valdymo (autorius vadina Lietuvos okupacija) laikotarpiu, antrame skyriuje — pirmos sovietų okupacijos (1940—1941), trečiame ir ketvirtame — vokiečių okupacijos laikotarpiu (1941—1944) ir penktame — antros sovietų okupacijos laikotarpiu (1944—1945).

Dr. J. Wołkonowskio knyga visiškai atitinka Lenkijos istoriografijos tradicijas. Rašydamas apie AK veiklos istoriją, autorius neabejoja Vilnijos valstybine priklausomybe prieškarinei Lenkijos Respublikai. Visa, kas šiame krašte vyko Antrojo pasaulinio karo metais, J. Wołkonowskio nuomone, vyko Lenkijai priklausančioje teritorijoje. Vilniaus perdavimą Lietuvai 1939 m. autorius traktuoja kaip Molotovo—Ribentropo slaptų paktų išdavą. Visos (išskyrus Lenkiją) Vilnią valdžiusios valstybės, tarp jų ir Lietuvos Respublika, dr. J. Wołkonowskiui yra okupantės. Autorius nenori gilintis į tai, jog Lietuva atgavo Vilnių, remiantis ne tik 1939 m. spalio 10 d. sutartimis su Sovietų Sąjunga, bet ir 1920 m. liepos 12 d. sutartimi su Sovietų Rusija. Pastaroji, būdama Rusijos imperijos teisių paveldėtoja ir suverenė, Vilnių perdavė ne Lenkijai, bet Lietuvai. Antantės Aukščiausioji Taryba 1919 m. gruodžio 8 d. nustatė laikiną Lenkijos sieną pagal Kerzono liniją, palikdama Vilniaus kraštą už Lenkijos valstybės ribų. Pagaliau net ir pati Lenkija 1920 m. spalio 7 d. Suvalkų sutartimi išpareigojo jėga nespręsti teritorinių ginčų su Lietuva. 1923 m. kovo 15 d. Ambasadorių konferencija demarkacinę Lietuvos—Lenkijos liniją pripažino valstybine siena. Lietuva šio Ambasadorių konferencijos sprendimo niekada nepripažino ir Vilnių visada laikė savo valstybės sostine. Tarptautinės teisės specialistų nuomone, Ambasadorių konferencija neturėjo teisinės kompetencijos nustatyti valstybinę sieną tarp Lenkijos ir Lietuvos. Ambasadorių konferencija, nebūdama Tautų Sąjungos organu, negalėjo priimti privalomo sprendimo be šalių abipusio sutikimo. Konferencija taip pat neturėjo Tarptautinio teismo jurisdikcijos kaip Tautų Sąjungos Nuolatinis Tarptautinio Teisingumo teismas. Tautų Sąjunga jokių dokumentu nėra patvirtinusi Ambasadorių konferencijos nutarimo. Taigi Lietuvos ir Lenkijos valstybių sienos klausimas nebuvo teisiškai išspręstas. Daugybė istorijos ir teisės faktų liudija, kad būtent Lenkija 1920 m. okupavo, o 1922 m. aneksavo Vilniaus kraštą ir jį neteisėtai valdė iki 1939 m. rugsėjo 19 d. Taigi dr. J. Wołkonowskiui reikėjo daugiau pamąstyti dėl termino „Lietuvos okupacija“ teisingumo. Kalbėdamas apie dalies anksčiau prarastos Lietuvos teritorijos susigrąžinimą ir prilygindamas jį nacių ir sovietinei okupacijoms, autorius turėjo pamąstyti ir apie mokslinį korektiškumą. Dabartiniai tei-

giniai — autoriaus nemokslinio subjektyvumo ir metodologinio neįžvalgumo išraiška. Įrodinėti savo tezės autorius nė neketina, kaip to nedarė ir savo ankstesnėse publikacijose².

Lietuvos požiūriu, lenkų pagrindžio veikimas Vilniuje Antrojo pasaulinio karo metais buvo neteisėtas, nukreiptas prieš Lietuvos valstybės integralumą ir dėl to žalingas Lietuvos valstybės ir lietuvių tautos interesams. Šio teiginio esmės negali pakeisti ir ta aplinkybė, kad 1940 m. Lietuva prarado valstybingumą ir buvo sovietų, o paskui vokiečių okupuota. Lenkų pagrindis Lietuvoje visuomet siekė Vilniaus prijungimo prie Lenkijos ir dėl to AK buvo laikoma Lietuvos priešū. Todėl suprantama, kodėl Lietuvos saugumas nesitaikstė su lenkų pagrindžio veikla ir stengėsi likviduoti slaptas lenkų organizacijas. Nors autorius vis kartoja teiginį, jog Lietuva vienaip ar kitaip būdavo Lenkijos priešų — Vokietijos ir Sovietų Sąjungos — gretoje, Lietuvos laikysena 1939 m. rugsėjo mėn. to nepatvirtina.

Dr. J. Wołkonowski stengėsi pabrėžti ir sureikšminti lietuvių administracijos veiksmus prieš lenkų pagrindį ir civilius gyventojus. Kaip ir kai kurie kiti lenkų istorikai, dr. J. Wołkonowski stengiasi įtvirtinti lenkus persekiojusių nuožmių lietuvių stereotipą. Todėl autorius mėgina taip interpretuoti faktus, kad jie visai praranda savo pirminį pavidalą. 1939 m. spalio 31 d. Vilniuje vykusių žydų pogromų, kurių metu 22 žydai buvo sunkiai sužeisti ir 13 — lengvai sužeisti, priežastis, anot autoriaus, „aukštos kainos“ (p. 14). Bet iš konteksto leidžiama suprasti, jog kalčiausi buvo pogromo dalyviai lenkus suimdinėję lietuviai. Lenkai esą nukentėję netgi daugiau negu žydai, mat jų suėmė 145, o žydų — tik 34. Ypač išpučiami 1940 m. gegužės mėn. incidentai tarp lenkų ir lietuvių. Autorius „atranda“ netgi lenkų pogromą Vilniaus gatvėse, kurio metu išdaužyta 30 langų. Nors buvo suimti 32 lietuviai, 22 lenkai ir 2 žydai (p. 24—25), bet tai autoriui tik lietuviškos represijos, nieko bendro neturinčios su pastangomis garantuoti gyventojų saugumą. Dr. J. Wołkonowskiui tikrai vertėjo žvilgtelėti į lietuvių istorikų darbus, o neišpūsti lietuvių vykdytų represijų masto. Tada paaiškėtų, jog iš Lukiškių kalėjime kalinio lenkų pagrindinės organizacijos „Komisariat Rządu“ (Vyriausybės komisariato) 121 nario (p. 21) 107 nebuvo patraukti teisminėn atsakomybėn³. Savo teiginiams pagrįsti dr. J. Wołkonowski cituoja daugybę anoniminių šaltinių, esančių Londone, Lenkų instituto ir muziejaus fonduose, ir net nemėgina jų patvirtinimui ieškoti archyvinių dokumentų. Subjektyvia anonimine nuomone, jog „gatvėje lenkiškai

² J. Wołkonowski, *Litewska okupacja Wileńszczyzny (1939 27 października—15 czerwca 1940 roku)*. Sauguma w walce z polskim państwem podziemnym, *Mars*, nr 3, s. 51—74, Warszawa—Londyn; J. Wołkonowski, *Spółczesność białoruskie, litewskie i polskie na ziemiach północno—wschodnich II Rzeczypospolitej w latach 1939—1941*, Warszawa, 1995, p. 340—355.

³ A. Bubnys, *min. veik.*, p. 23.

kalbantį galėjo sumušti ar suimti“, autorius neabejoja. Toks požiūris ir lietuvių istoriografijos ignoravimas rodo menkas autoriaus žinias apie Lietuvos istoriją. Pavyzdžiui, 1940 m. lenkai Londone gavo žinių, jog į Lietuvą įžengė 400 tūkst. sovietinių kareivių (p. 46), o autorius, nekritiškai vertindamas šaltinius, tuos fantastiškus skaičius tiražuoja. Lyg niekas per 56 metus nebūtų tyrinėjęs šių problemų. Rašydamas apie 1941 m. trėmimus, J. Wołkonowski remiasi L. Tomaszewskio „Kronika Wileńska“, kurioje skelbiama, kad išvežta 48 511 žmonių (p. 51). Lietuviams gerai žinomus sovietinių okupantų organizuotus liepos mėnesio suėmimus, nuo kurių nukentėjo šimtai lietuvių ir lenkų, J. Wołkonowski nuomone, „aptarnavo“ lietuvių policija (p. 47). Autoriaus keliama ir nuolat pabrėžiama tautinė priklausomybė nusveria bet kokias kitas aplinkybes. Skaitant tekstą, galima sužinoti, jog 1941 m. iš Lietuvos trėmė lenkus ir „antisovietinius elementus“ (p. 51); kad kaltė už suimtus ir ištremtus lenkus tenka lietuvių saugumui, kurio sudaryti sekamų lenkų sąrašai atiteko NKVD; jog 1943 m. 50 lenkų partizanų sušaudė „lietuvis iš Maskvos“ Jonas Vildžiūnas (p. 129) ir t.t. Toks istorijos veikėjų tautybės pabrėžimas ir tautinės priklausomybės pervertinimas užkirto autoriui kelią daryti gilesnius apibendrinimus. Lietuviams autorius skiria tik vokiškųjų ir sovietinių satelitų vaidmenis: „1940 m. lietuviai pasidalijo į dvi stovyklas — prosovietinę ir provokišką“ (tik lenkai — antisovietinės orientacijos. — *A.A.*). Paviršutiniškas požiūris į šaltinius autoriui neleidžia padaryti išvadų, kodėl 1940—1941 m. lietuvių ir lenkų pogrindžių bandymai suartėti baigėsi nesėkme. Tezės apie „Lietuvių neapykantą lenkams“ ir „lietuvių provokišką orientaciją“ (p. 55) rodo, jog autorius tai suvokia tik emociškai. Šito moksliniam darbui toli gražu nepakanka.

Per daug dažnai knygoje kartojasi metodologiniai trūkumai. Neturėdamas pakankamai šaltinių, autorius nagrinėja Vilniaus žydų naikinimą, nors ši problema visiškai nėra knygos tema. Galbūt dar kartą norima kaltę už žydų tragediją suversti tik lietuvių administracijai, policijai ir savisaugos daliniams ir taip sustiprinti „nuožmaus“ lietuvio įvaizdį? Autorius noriai, bet nekritiškai naudojami buvusio LKP archyvo dokumentais, kuriuose yra daugybė melagingų teiginių. Pavyzdžiui, „savisaugos batalionai dalyvavo likviduojant žydus IX forte, Paneriuose“ (p. 75). Nors ypatingoje egzekucijų vykdytojų komandoje buvo ir kitų tautybių žmonių, J. Wołkonowski teigia, kad žydus „Panerių kalvose išžudė lietuviai“. Ypatingąjį būrį ilgiausiai „kuravęs“ esesininkas Martinas Weisas pats vadovaudavo žudynėms ir jose asmeniškai dalyvaudavo. Pagaliau tautybė nebuvo svarbiausias kriterijus vokiečių įsakymams vykdyti. Kiti lietuvių ir vokiečių archyvai dr. J. Wołkonowskiui neegzistuoja, jei nepagrindžia jo tezių. Tai ypač akivaizdu, kai autorius teigia, jog „lietuviai neprotestavo prieš žydų žudynes“ (p. 76), „lietuvių dvasininkai nepasmerkė žydų ir lenkų žudymo akcijų“ (p. 81). Lyg nebūtų 1941 m. spalio mėn. Lietuvos vyskupų rašto generaliniam tarėjui, 1942 m. gruodžio

mėn. buvusio prezidento K. Griniaus ir buvusio žemės ūkio ministro J. Aleksos bei prelado M. Krupavičiaus memorandumo prieš vokiečių kolonizacinę ir eks-terminacinę politiką Lietuvoje. Lyg tarp žydams vienaip ar kitaip padėjusių asmenų patys žydai nebūtų minėję arkivyskupo M. Reinio, kun. A. Lipniūno, kan. M. Vaitkaus ir kt. Autoriui, matyt, nežinomas trijų minėtų lietuvių politikų memorandumo tekstas: „Lietuvių tauta su dideliu susijaudinimu klausosi žinių apie masinius lietuvių ir lenkų ūkininkų iškėlimus iš jų ūkių ir namų. Lietuvių tauta negali pritarti tokiom priemonėm, lygiai kaip nepritaria priemonėm, taikomom Lietuvos žydam“⁴. Šis memorandumas netilpo į autoriaus piešiamų vaizdų schemas.

Skaitant skyrių apie vokiečių okupacijos laikotarpį, susidaro įspūdis, kad Lietuva egzistavo vos ne kaip suvereni valstybė, kuri savarankiškai vykdė lenkų persekiojimo politiką. Dr. J. Wołkonowski neatsižvelgia į tai, kad Lietuva buvo nacių Vokietijos okupuota ir negalėjo vykdyti savarankiškos politikos bei būti atsakinga už vokiečių okupacijos padarinius. Žinoma, karo metu lietuvių policija ir savisaugos daliniai padarė nusikaltimų lenkams, tačiau tai buvo pavieniai atvejai, bet ne nuosekli ir nuolatinė politika. Lenkų padėtis Lietuvoje net ir vokiečių okupacijos metais buvo kitokia, negu Generalinėje gubernijoje, kur vyko masiniai lenkų šaudymai, areštai ir trėmimai.

Labai stebina tai, jog autorius kartoją ir sovietinių laikų propagandinį štampą, jog Vietinė rinktinė 1944 m. prisiekė Hitleriui (net cituojamas visas SS ir policijos vado Harro parengtas priesaikos tekstas). Lietuvos istorikai tai jau seniai paneigė. Jų darbuose išaiškintos ir Vietinės rinktinės paleidimo tikrosios priežastys: pasipriešinta mėginimui Vietinę rinktinę paversti policijos batalionais ir aprengti SS uniformomis. J. Wołkonowskiui atrodo, kad Vietinės rinktinės paskirtis buvo „civilių gyventojų žudynės“. Manau, jog parankių faktų „atranka“ ir mokslinės metodologijos ignoravimas autoriui leido daryti išvadas, jog karo metais Vilniaus kraštas buvo dviguboje okupacijoje — vokiečių okupacinės valdžios ir lietuvių pagalbinių formuočių bei administracijos (p. 197).

Dr. J. Wołkonowski labai detalai aprašinėja lenkų partizanų susidūrimus su vokiečių ir lietuvių daliniais bei sovietų partizanais. Autorius atkuria AK būrių, brigadų ir junginių kovos veiksmų istoriją, pateikia statistinių duomenų apie lenkų partizanų įvykdytas akcijas, aprašo svarbiausias AK operacijas. Dr. J. Wołkonowski remiasi vokiečių saugumo policijos, lietuvių policijos ir AK pranešimais bei AK veteranų prisiminimais. Krinta į akis tai, kad lenkiškų šaltinių duomenys apie priešo ir AK nuostolius dažnai smarkiai skiriasi. Lenkiškuose šaltiniuose pateikiami vokiečių, lietuvių dalinių arba sovietų partizanų nuostoliai būna gerokai

⁴ J. Brazaitis, *Vieni vieni*, Vilnius, 1990, p. 147–148.

didesni, negu vokiečių arba lietuvių policijos pranešimuose. Didžiausią pasitikėjimą kelia tie kautynių aprašymai, kurie yra paremti ne tik AK veteranų prisiminimais, bet ir vokiečių bei lietuvių policijos pranešimais. Suprantama, jog ne visi susidūrimai buvo užfiksuoti priešišku pusių dokumentuose, tačiau autorius pernelyg pasitiki lenkiškų šaltinių informacija. Poskyris apie AK partizanų veiksmus „Audros“ operacijos metu (1944 m. liepos pradžioje) paremtas vien tik lenkiškais šaltiniais.

Nuo 1939 m. spalio mėnesio lenkų pagrindis aktyviai verbavo naujus narius, kūrė pagrindžio struktūras ir ruošėsi ginkluotam sukilimui prieš vokiečių okupaciją dėl Lenkijos valstybės atkūrimo. 1944 m. balandžio—birželio mėnesiais AK Vilniaus apygardoje veikė 15 lenkų partizanų būrių, kurie dr. J. Wołkonowskio apskaičiavimais įvykdė 110 karinių akcijų. AK pavyko užvaldyti didelius Vilnijos plotus. Prieš „Aušros vartų“ (Vilniaus puolimo) operaciją AK Vilniaus ir Naugarduko grupuotėse buvo sutelkta keliolika tūkstančių ginkluotų lenkų partizanų. Tačiau ši nemenka jėga didelių karinių laimėjimų nepasiekė. Bene didžiausias laimėjimas — tai kelių Lietuvos Vietinės rinktinės kuopų sutriuškinimas 1944 m. gegužės pirmoje pusėje. Būtina pažymėti, kad AK Vilniaus apygardos būriai ypač energingai kovojo su lietuvių administracija ir policijos batalionais, vengdami rimtų kautynių su gausesniais vokiečių kariuomenės daliniais. Kol kas ne viskas aišku ir dėl vokiečių santykių su AK 1944 m. žiemą ir pavasarį. Dr. J. Wołkonowskio AK teisinanti ir ginanti versija iš esmės pakartoja kitų Lenkijos istorikų ir AK veteranų teiginius, tačiau konfliktuoja su vokiečių ir lietuvių šaltiniais.

AK veiklos kulminacija turėjo būti Vilniaus puolimas ir užėmimas. Tačiau Vilniaus puolimas baigėsi nesėkmingai. Šimtai lenkų partizanų žuvo ar buvo sužeisti. AK brigados buvo priverstos trauktis. Ketverius metus kruopščiai kurtos AK struktūros didesnių karinių laimėjimų nepasiekė, o antros sovietinės okupacijos metu NKVD—NKGB greitai (per metus) jas likvidavo.

Dr. J. Wołkonowskis labai kruopščiai išnagrinėjo lenkų pagrindžio kūrimą, struktūras, ryšius ir kovinius veiksmus. Tačiau autorius nepadarė esminės išvados — nepaisant didelių pastangų ir aukų, lenkų pagrindis savo tikslų nepasiekė. Nors buvo suimta arba žuvo tūkstančiai AK narių, bet Lenkijos valstybė buvo sukommunistinta, neteko buvusių rytinių žemių, o lenkų pagrindis likviduotas. Dr. J. Wołkonowskis susistemino turimas žinias apie Armiją krajoją, papildė mokslinę literatūrą naujais faktais. Tačiau konceptuali požiūriu nieko naujo nepasakė, tik pakartojo senus lenkų istoriografijos šampus ir priminė senas antilietuviškas propagandines schemas.

Arvydas Anušauskas

Heinrihs Strods. Latvijas nacionālo partizanu karš. 1944—1956. — Rīga: a/s „Press nams“, 1996. — 576 lpp.

Istoriķams, tiriantiems 1944—1956 metu antisovietinius, tautinius pasipriešinimo judėjimus ir juos lydėjusias represijas, 1996-ieji buvo itin darbingi. Prieš keletus metus atsivėrę patys slapčiausi archyvai, padėjo įžengti į naują tyrinėjimų etapą. Nauji šaltiniai, anksčiau nežinomi archyviniai dokumentai leido ne tik rekonstruoti mažai žinomus tautinės savigynos istorijos epizodus, bet ir juos naujai interpretuoti bei suasmeninti, išaiškinant ir iškeliant to istorijos vyksmo aktyviausius veikėjus. Ypač daug nuveikė Lietuvos istorikai, išleisdami net du dokumentų rinkinius¹ ir tais dokumentais pagrįstą kolektyvinį darbą² — „Lietuvos partizanai 1944—1953 m.“ Tuo pat metu Lenkijoje pasirodė straipsnių rinkinys „Lenkai prievartos akivaizdoje“, kuriame istorikai Zdisławas Szpakowski ir Tadeuszas Kostewiczius nušvietė antikomunistinio ginkluoto pagrindžio atsiradimą ir jo sunaikinimą³, komunistinio teroro ir represijų mastą Lenkijoje⁴. Ir pagaliau Latvijoje pasirodė pirmoji knyga, kurioje prof. H. Strodas (Strods) analizuoja latvių ginkluoto pasipriešinimo ištakas, eigą ir pasekmes.

H. Strodo pateikta daugybės mažai žinomų faktų analizė leidžia į latvių pasipriešinimą pažvelgti kaip į vientisą, dešimtmetį trukusį veiksmą, mažos tautos atsparumo išbandymą. Knygoje istorinė medžiaga dėstoma chronologiniu—teminiu principu. Šešiuose jos skyriuose ne tik apžvelgiama tautinių partizanų veikla (žr.: III skyrių — „Latvijos nacionalinės partizanų organizacijos“, V skyrių — „Latvijos tautinių partizanų kovos“, VI skyrių — „Latvijos nacionalinio partizanų karo pasekmės“), bet ir jų veiklos ištakos „mažojo karo“ Latvijoje metu (žr. I skyrių — „Latvija 1943—1945 metais“) bei sovietinis okupacinis režimas ir jo antipartizaniniai veiksmai (žr.: II skyrių — SSRS okupacinis režimas Latvijoje 1944—1950 metais“, IV skyrių — „SSRS okupacinės valdžios kova prieš tautinius partizanus“).

Ypač svarbu tai, kad H. Strodui pavyko pasinaudoti ir Rusijos Federacijos karo archyvo Vyriausiosios NKVD—MVD—MGB vidaus kariuomenės valdybos

¹ *Laisvės kovos 1944—1953 metais*, sudarytojai: D. Kuodytė, A. Kašėta, Kaunas, 1996; *Lietuvos partizanų kovos ir jų slopinimas MVD—MGB dokumentuose 1944—1953 metais* / sudarytojai: N. Gaškaitė, A. Kašėta, J. Starkauskas, Kaunas, 1996.

² N. Gaškaitė, D. Kuodytė, A. Kašėta, B. Ulevičius, *Lietuvos partizanai 1944—1953 m.*, Kaunas, 1996.

³ Z. Szpakowski, *Zbrojne podziemie antykomunistyczne, Polacy wobec przemocy 1944—1956*, pod red. B. Otwinowskiej i J. Zaryna, Warszawa, 1996, p. 34—80.

⁴ T. Kostewicz, *Terror i represje*, ten pat, p. 121—178.

ir jai pavaldžių Latvijoje dislokuotų dalinių fondais, kuriuose saugomi dokumentai ir apie NKVD(MGB) 5-osios šaulių divizijos veiklą. Lietuvoje tai buvo gen. P. Vetrovo vadovaujama 4-oji divizija, kuri paliko patį kruviniausią pėdsaką. Deja, šių eilučių autoriui nebuvo leista peržengti minėto archyvo slenksčio. Juo labiau sveikintinas H. Strodo pasiektas precedentas. Visi kiti archyvai (išskyrus Anglijos archyvą ir Vokietijos karinį archyvą, kurių fondais autorius naudojosi, nušviesdamas latvių ginkluoto pasipriešinimo ištakas) turi savo analogus Lietuvoje ir yra prieinami istorikams. Tai Latvijos valstybiniame archyve atsidūręs buvęs LKP CK archyvas, Lietuvos vidaus reikalų ministerijos archyvas bei buvusio KGB archyvas, perėjęs Latvijos prokuratūros žinion.

Knygoje pateikiama įdomios medžiagos apie latvių ir lietuvių partizanų bendradarbiavimą. Tam skirtas net atskiras skyrius („Bendradarbiavimas su kaimyninių šalių partizanais“). Iš Lietuvoje esančių archyvinių šaltinių žinoma, kad saugodamiesi NKVD (MGB) kariuomenės persekiojimo joniškiečiai, biržiečiai, rokiškėnai ir kitų Lietuvos šiaurinių kraštų partizanai dažnai pereidavo į Latvijos miškus. Autorius pažymi didelį lietuvių partizanų aktyvumą. Pietų Latvijoje jie ne tik slėpdavosi, bet ir vykdė pavienius antpuolius. Lietuviai 1945—1948 m. ypač aktyviai veikė Bauskės ir Ilūkstės apylinkėse. Pastarojoje vietovėje ypač pasižymėjo J. Streikaus partizanų grupė, lietuvių rezistencijos tyrinėtojams daugiau žinoma kaip Vytauto apygardos Lokio rinktinės būrys. Šio būrio dešimt partizanų 1948 m. gruodžio 1 ir 6 d. Ilūkstės apskrityje susirėmė su saugumo pajėgomis ir beveik visi žuvo (R. Telauskis, L. Novickis, A. Varna, A. Jermolavičius ir kt.; p. 474). Jelgavos aps., Lielaucės miške, nuo 1948 m. gruodžio iki 1949 m. kovo 17 d. veikė Karlio Krauja ir Prano Gelažiaus-Kluonio vadovaujamas bendras lietuvių—latvių junginys⁵. MGB 5-osios divizijos 36-as pulkas šį būrį sunaikino, nukaudamas 8 latvių ir 7 lietuvių partizanus. Gaila, kad autorius šio mūšio nepateikia kaip ryškiausio lietuvių ir latvių bendradarbiavimo įrodymo, nors pačiam mūšiui knygoje skirta tikrai daug dėmesio. Pateikta net mūšio schema (p. 444—445). Skirtingai nuo lietuvių, latvių partizanai Lietuvos teritorija naudojosi tik kaip laikinu prieglobsčiu (p. 474).

Be abejo, mums įdomiausi latvių ir lietuvių partizaninio karo panašumai ir skirtumai. H. Strodas, remdamasis Maskvoje rasta NKVD kariuomenės ataskaita, teisingai konstatuoja okupuotose Baltijos šalyse vykusio ginkluoto pasipriešinimo judėjimo kiekybinius skirtumus. 1945 m. tarp žuvusiųjų Pabaltijo partizanų 90% buvo lietuviai. Čia žuvo 8916 žmonių, Latvijoje — 715, Estijoje — 270 (p. 487). Žinomi

⁵ S. Narbutas, Partizano Tautvydo tėvūnija, *Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo instituto darbai*, nr. 1, 1996, p. 97—98.

Lietuvos ir Latvijos archyviniai šaltiniai pateikia didesnius aukų skaičius, bet esminės išvados nekeičia.

Sovietinių saugumiečių metodai ir Latvijoje, ir Lietuvoje buvo tapatūs. Tai įrodo ir agentų-smogikų grupių bei specialių migdomųjų-narkotinių priemonių naudojimas (pavyzdžiui, preparato „Neptun“; p. 297, 299, 304). Pirmieji Latvijoje agentai-smogikai — tai 50 buvusių latvių sovietinių partizanų. Vėliau O. Oškarnio (Oškalns), V. Laivinio (Laiviņš), Vasilonoko (Vasilonoks) ir kitų saugumiečių vadovaujamose grupėse sutelkti susikompromitavę ar legalizavęsi partizanai veikė Maduonos, Jekabpilio, Preilos rajonuose (p. 299). Nukentėjo ir lietuvių partizanai. Latvijoje nuo 1946 m. liūdnai pagarsėjęs M. Vituolinis (Vitolinš) dalyvavo sutriuškinant 1949 m. kovo mėn.⁶ ir jungtinių latvių—lietuvių partizanų būrį.

Įdomi autoriaus atlikta Latvijos komunistinės vadovybės nutarimų dėl kovos su ginkluoto pasipriešinimo judėjimu analizė. 1945—1946 m. Latvijos komunistų partijos Centro komiteto Karo skyriaus vadovas E. Krūminis (Krūmiņš) ir Maskvos emisaras J. Kalnberzinis (Kalnberziņš) inspiravo net 14 tokių nutarimų. Šių nutarimų pagrindinis vykdytojas buvo NKVD kariuomenė ir vadinamieji „liaudies gynėjai“. Jie atliko visas okupacinių pajėgų funkcijas. Tai dar kartą įrodo ir patvirtina autoriaus pateikti saugumiečių sudėties tyrimai. 1952 m., kai partizaninės kovos įkarštis jau buvo praeityje, tik 4% MGB vadovybės ir 24% eilinių saugumiečių sudarė latviai. Tarp vadinamųjų „liaudies gynėjų“ tik 37,1% buvo latviai (p. 270, 363). Latvių visai nebuvo Latvijoje dislokuotoje gen. P. Leontjevo 5-ojoje divizijoje, kuri buvo pagrindinė karinė okupantų atrama. Kita ypatybė buvo ta, kad latvių tautos naikintojai ir pasipriešinimo slopintojai buvo beveik vien mažaraščiai ar beraščiai žmonės. Pusė saugumiečių buvo baigę vos keturias klases ir tik 19% turėjo vidurinį išsilavinimą. Dar prasčiau atrodė kaimą terorizavusių „liaudies gynėjų“ sudėtis. Net penktadalis buvo beraščiai ir 55% turėjo pradinį išsilavinimą. MGB kariuomenę tenkino ir tai, kad 70% kareivių ir karininkų buvo beraščiai ir mažaraščiai (p. 309). Šiuos žmones buvo galima paversti klusniais genocidinių akcijų vykdytojais. H. Strodo pateikti duomenys leidžia daryti panašias išvadas ir apie kitose okupuotose Baltijos valstybėse buvusių karinių ir sukarintų pajėgų sudėtį. Lietuvos archyviniai šaltiniai tai irgi patvirtina.

Latvijoje 5-oji NKVD (vėliau MGB) vidaus kariuomenės divizija, kaip ir 4-oji divizija Lietuvoje ar 63-oji divizija Estijoje, organizavo ir vykdė gausias karines-baudžiamąsias operacijas. 1945—1950 m. jos surengė 1572 antipartizanines akcijas. Autorius, nustatęs, kiek kiekviename rajone surengta tokių operacijų, leidžia palyginti kovų intensyvumą atskiruose regionuose. Pasirodo, jog intensyviausia

⁶ S. Narbutas, min. veik.

kova vyko Cèsio (163 operacijos), Talsu (113), Liepojos (93), Vilakos (90), Maduonos (87), Kuldīgos (86), Jelgavos (76), Ilūkstės (67), Rīgos (61), Bauskės (59) rajonuose (p. 310—311). Antra vertus, 1948 m. net 83% tokių operacijų nepasisekė. Partizanai sėkmingai išvengdavo persekiojimo. Reikia manyti, kad dėl šios priežasties 5-osios divizijos 36-ame pulke buvo „ypatingosios paskirties ypatingoji komanda“ — „OKON“, kuri 1945—1953 m. vadovaujama plk. Ptašigino, pplk. Semeniakino, pplk. Boreco, pplk. Glazovo ir mjr. Afonino veikė visoje Latvijos teritorijoje. Autorius ją vadina visišku SS ir SD ypatingųjų komandų analogu. Maskvos archyvuose rasta dokumentinė medžiaga apie tokį ilgai veikusį specialų naikinamųjų akcijų vykdytojų dalinį yra labai įdomi ir leidžia kitaip pažvelgti į antipartizaninių akcijų vykdymą. Manychiau, kad tokių dalinių paskirtis ir įgaliojimai toli pranoko paprastų antipartizaninių operacijų tikslus.

Autorius daug dėmesio skiria partizaninio karo pasekmių nustatymui. Oficialiais KGB duomenimis iki 1953 m. pabaigos žuvo 2422 partizanai (p. 489). Iš jų 1089 žuvo 1945 metais, 379 — 1946 m. (p. 432—433). H. Strodo apskaičiavimais iš viso žuvo ar buvo karo tribunolų nuosprendžiais sušaudyta — 2905 žmonės. Sovietinė pusė tuo pat metu neteko 1639 žmonių: 1050 sovietinių aktyvistų ir saugumo agentų, 370 vidaus kariuomenės kariškių ir MGB darbuotojų, 199 (sumažinti duomenys) vadinamųjų „liaudies gynėjų“ (p. 498). Be abejo, ir Latvijoje sovietmečiu mėginta koreguoti šiuos skaičius, mažinant žuvusių kareivių ir „liaudies gynėjų“ skaičių, bet didinant bendrą skaičių iki 1976 žuvusiųjų. Autorius gana įtikinamai tai paneigia ir įrodo, jog partizaniniame kare latviškų „stribų“ nuostoliai buvo ne mažiau kaip 707 žuvusių ir sužeistų (p. 492, 494), o MGB neteko po 50 kareivių kasmet, t.y. apie 500 žmonių (p. 488).

Knygoje yra įdomių žinių ir apie tai, jog NKVD (MGB) karinės pajėgos dažnai buvo siunčiamos iš Latvijos į Lietuvą, kur pasipriešinimas buvo intensyvesnis ir atkaklesnis. 5-osios divizijos Pruto ir Bogdano Chmelnickio ordino 24-asis šaulių pulkas 1948 m. tarp savo aukų — 493 nukautų ir 349 suimtų partizanų — suskaičiavo 94 nukautus ir 182 į nelaisvę Lietuvoje paimtus partizanus (p. 334). Tais pat metais šio pulko vienas batalionas Lietuvoje į gyvulinius vagonus pakrovė ir išsiuntė į Sibirą 2358 žmones (p. 332). Anksčiau minėta 36-ojo pulko „ypatingos paskirties ypatingoji komanda“ 1948 m. gegužės 9—birželio 5 d. darbavosi Lietuvoje. Ką čia veikė, žinių nerasta. Nekelia abejonės tik tai, jog pasipriešinimą okupantams, arba sovietinei valdžiai, Maskva suprato kaip vientisą reiškinį, kurį reikia sunaikinti. Minėta „ypatingoji komanda“ 1949 m. vasarą buvo permesta į Moldovą (p. 322), Latvijoje dislokuotos karinės pajėgos prireikus blokuodavo Lietuvos teritoriją (p. 327), o MGB ministras savo raportuose apibendrindavo kovą su ginkluota rezistencija Pabaltijyje, Vakarų Ukrainoje ir Vakarų Baltarusi-

joje (visuose šiuose „regionuose“ tik 1947 m. nukauti 5685 ginkluoti partizanai; p. 488). Vien tik 1949 m. kovo mėn. bendrai latvių, lietuvių ir estų trėmimo operacijai „Bangų mūša“, kurios metu į Sibirą išvežta beveik 95 tūkst. žmonių, buvo sutelkta 45 tūkst. „aktyvių durtuvų“. Į pagalbą buvo atsiųsta MGB F. Dzeržinskio 1-oji motorizuota divizija iš Maskvos (4000 kareivių) ir tūkstančiai MGB darbuotojų bei kursantų iš Rusijos (p. 531). Tai atitiko ir knygoje analizuojamos MGB karinės doktrinos pamatinius principus — siekiant palaužti ginkluotą pasipriešinimą, be slaptų priemonių, žvalgybos ir kontržvalgybos, panaudoti taktinius ir strateginius rezervus.

Autorius išskiria tris svarbiausias ginkluoto pasipriešinimo pralaimėjimo priežastis 1945—1947 metais, kurios nulėmė visą tolesnę pasipriešinimo eigą. Pirmą, politinis pralaimėjimas, kai Vakarų didžiosios valstybės Jaltoje iš esmės atsisakė siekio atstatyti Baltijos valstybių nepriklausomybę. Vėliau, 1945 m. gruodžio 26 ir 1946 m. spalio mėn. su M. Vituolinio pagalba sovietinis saugumas laimėjo agentūrinę pergalę ir sutrukdė Latvijos partizanams susivienyti. Lemiamas karinis pralaimėjimas buvo patirtas 1946 m. vasarą ir rudenį, kuomet antipartizaninės pajėgos puolė partizanų grupių telkinius ir daugelį jų sunaikino (p. 559). Nors Latvijoje partizanų ir aktyvių jų rėmėjų autorius suskaičiuoja net 40 tūkst. (ketvirtadalis — ginkluoti partizanai), bet skirtingai negu Lietuvoje taip ir nebuvo sukurta centrinė vadovybė. Veikė regioninės organizacijos: Latvių nacionalinė partizanų organizacija Kuržemėje (1945 m.), Latvijos nacionalinis partizanų sąjūdis Vidžemėje (1944—1948 m.), Latvijos tėvynės sargybinių (partizanų) sąjunga (LTS(p)A) Latgaloje (1945 m.). Pastaroji organizacija buvo organizuota Latvijos armijos keturių divizijų principu ir nesėkmingai mėgino suvienyti visus partizanus. Vis dėlto šių organizacijų vadai: K. Rusovas (Rusovs), A. Čirulis (Varpa), pastorius A. Juchnevičius (Juhnevičs), K. Blumbergas (Blumbergs), V. Mundure (Marta Skuja) kartu su ginkluotų partizanų būrių vadais (tokiu kaip P. Čeveras (Čevers) padėjo pasipriešinimo judėjimui išsilaikyti ilgus metus. 1954 m. vasario 1 d. Latvijoje tebeveikė 105 partizanai, kurie 1956 m. pasidavė arba žuvo.

Knygos autorius savo kruopščiai surinkta ir išanalizuota dokumentine medžiaga pateikia tikrą partizaninių kovų panoramą, ją atskleisdamas ne tik per atskirų organizacijų veiklos prizmę, bet ir nagrinėdamas kovų eigą kiekvienais metais atskirai. Tai kol kas vienintelė mums žinoma tokia išsami Latvijos partizaninio karo istorija, kuri nuo šiol leidžia lietuvių rezistencijos istoriją tiriantiems mokslininkams daryti ne tik Lietuvą liečiančius apibendrinimus, bet ir įžvelgti naujas šios problematikos ribas.

Arvydas Anušauskas

Potsdamas ir Karaliaučiaus kraštas. — Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų I—kla, 1996. — 238 p. — 2000 egz.

Straipsnių rinkinys „Potsdamas ir Karaliaučiaus kraštas“ parengtas visuomeninės Mažosios Lietuvos reikalų tarybos 1995 m. rugpjūčio 3 d. Vilniuje surengtos diskusijos „Potsdamas ir Lietuva“ medžiagos pagrindu, papildžius ją keliais, specialiai šiai temai pritaikytais straipsniais. Nereikia stebėtis, kad ši knygelė, nors be politikų ją rašė mokslininkai, kultūrininkai visuomenininkai, iš esmės skirta politinėms Karaliaučiaus krašto ir Mažosios Lietuvos aktualijoms, tik prabėgomis paliečia mokslo ir istorijos klausimus.

Apie čia gyvenusių baltų — senųjų prūsų ir lietuvininkų — praeitį, likimą, kultūros paveldą, nepaprastai reikšmingą Mažosios Lietuvos paramą iš pradžių su Lenkija sufederuotai, o vėliau carizmo griaužtuose atsidūrusiai Didžiajai Lietuvai, jau yra paskelbta nemažai mokslo darbų, populiarių straipsnių, dokumentinės medžiagos. Be kita ko, A. Matulevičius — vienas iš rinkinio autorių — įdėjo šaltinių ir literatūros lietuvių, vokiečių, rusų kalbomis sąrašą, iliustruojantį ne tik mūsų šalies, bet ir kaimyninių kraštų tyrinėtojų dėmesį ir interesą šiam nepaprasto likimo ir daugeliu požiūrių specifiniam regionui.

Atsikūrus nepriklausomoms Baltijos valstybėms ne tik pakito bendroji geopolitinė situacija ir santykiai tarp kaimyninių tautų; tautinės savimonės, nevaržomo patriotizmo ir nacionalizmo protrūkiškai paakino visuomenę atsigręžti į senovę, ieškant tikrųjų šaknų, o svarbiausia — istorinių argumentų savo valstybiniams ir teritoriniams interesams pagrįsti. Matyt, dar ilgai paribio teritorijos ir valstybių sienos bus politizuotų bei ideologizuotų ginčų objektu. Politinėje ir diplomatinėje kovoje faktai, kaip visuma, analizuojami retai, paprastai jie parenkami ar atrenkami pagal išankstinį užsakymą ar numatytą schemą. Dėl kai kurių žmonių menko reikalų išmanymo, informacijos stokos, o kartais tiesiog dėl politinio vištakumo gimsta fantastiniai problemų sprendimo projektai, darantys žalą valstybei, klaidinantys visuomenę.

Pretekstų tokioms „novacijoms“ paprastai netrūksta. Ryškus pavyzdys — politinės spekuliacijos ryšium su Antihitlerinės koalicijos šalių vadovų Potsdamo konferencijos, lėmusios vadinamųjų Rytprūsių, tarp jų ir Mažosios Lietuvos, likimą, 50-mečio sukaktis.

Kaip žinia, 1995 m. rugpjūčio 2 d. formaliai baigėsi Potsdamo konferencijos sutarčių galiojimas, o kartu su juo teisiniu ir politiniu požiūriu pradėta kvestionuoti Rusijos mandatą administruoti Šiaurės Rytprūsius. Jau 1994 m. lapkričio mėn. Kaune surengtoje mokslinėje konferencijoje daugelis pranešėjų akcentavo, jog „Karaliaučiaus kraštas — buvusi prūsų ir lietuvių teritorija — yra natūrali

Lietuvos valstybės tauta¹ (pabraukta mano. — Č.B.). Peržiūrėti Potsdamo konferencijos nutarimus ryžtingai ragino Lietuvių tautinio jaunimo sąjunga „Jaunoji Lietuva“, pirmoji Lietuvoje pareikalavusi sušaukti tarptautinę taikos konferenciją, kuri išspręstų Karaliaučiaus krašto problemą Lietuvai palankiu būdu². Žinomas išeivijos politologas A. Štomas siūlė iš lenkiškosios ir rusiškosios Rytų Prūsijos dalių sudaryti šveicariško valdymo tipo penktąją Baltijos valstybę, kurioje Karaliaučiaus krašto lietuviai turėtų panašias į retoromanus teises³... Toliau už kitus eina M. Klusis, tvirtindamas, jog šiame krašte autochtonai visada sudarė daugumą — neoprūsų etnosą — laipsniškai asimiliavusį vėlesnius kolonistus. Neoprūsai (jų palikuonys), išsibarstę pasaulyje, vėl galėtų grįžti į gimtąsias vietas ir sukurti Prūsų respubliką. Taigi tarptautinei „Prūsos“ brolijai iškyla neoprūsškos ideologijos, neoprūsų kultūros ir net neoprūsų kalbos — neutralios ir vienijančios būsimos respublikos kalbos — atkūrimo uždaviniai⁴.

Nesistengdami „suinventorinti“ visus projektus ir variantus, priminsime, kad jau XVIII a. nebeliko senųjų prūsų, o kolonizavimo, planingo germanizavimo bangos smarkiai apretino lietuvininkų gyvenamus valsčius ir kaimus. Nacizmas ir bolševizmas vietinių gyventojų-autochtonų klausimą, deja, „išsprendė“ tragiškai ir galutinai. Dabartinių baltų etninė, demografinė ir politinė riba sutampa su delimituojama Rusijos ir Lietuvos valstybių siena ir bet koks jos keitimas lietuvių naudai — ne daugiau kaip geopolitinė arba etnopolitinė fantazija.

Recenzuojamos knygos autoriai neklaidina skaitytojo politiniais mirażais, nevilioja neįgyvendinamomis teritorinėmis pretenzijomis. Lietuvos politikai (V. Landsbergis, Č. Stankevičius, B. Genzelis) taip pat pripažįsta, kad Karaliaučiaus kraštas tebėra neišspręsta tarptautinė problema, visų pirma pabrėždami šios srities demilitarizavimo būtinumą. Reikia pritarti Č. Stankevičiui, kad „reikšti teritorines pretenzijas į šią teritoriją yra žalinga Lietuvai“ (p. 69). Ir ne vien dėl to, kad 1991 m. liepos 29 d. Lietuvos Respublika ir Rusijos Federacija pasirašė terminuotą sutartį, pagal kurią abi šalys pripažino dabartinės sienos tarp Karaliaučiaus krašto ir Lietuvos Respublikos nepažeidžiamumą.

Neturime pamiršti, kad teritorija anapus Nemuno niekada nepriklausė Lietuvos valstybei ir jokiuose tarptautiniuose forumuose pagrįstų lietuvininkų interesų ir lietuvių tautos norų nebuvo paisoma. XX a. viduryje etniškai „išvalytame“

¹ V. Gustaitytė, Ar 1995 metais bus surengta taikos konferencija dėl Karaliaučiaus krašto politinio ir juridinio statuso?, *Lietuvos rytas*, 1994, lapkričio 28.

² A. Skimborauskas, Jei nuolankiai sutiksime su neteisybe, nebūsime verti pagarbos, *Lietuvos rytas*, 1994, gegužės 13.

³ Mes be Karaliaučiaus nenurimsim!, *Amžius*, 1993, liepos 31—rugpjūčio 6.

⁴ M. Klusis, Trečiosios baltų tautos atgimimas, *Mažoji Lietuva*, 1993, vasario 12.

krašte nebeliko autochtonų, tuo pačiu prarado prasmę ir tautų apsisprendimo principo taikymas (nepainiokime to su vietos gyventojų rusų pageidaujama „laisvosios ekonominės zonos“ statusu).

V. Landsbergio straipsnyje „Potsdamas ir Karaliaučius“ teigiama, kad subyrėjus Sovietų Sąjungai, atsirado problema, „Kas yra suverenas Karaliaučiaus žemėje arba tai žemei“ (p. 30). Jo nuomone, tokios šalies — suvereno — apskritai nėra, tačiau įtikinamų argumentų šiai savo tezei profesorius nepateikia. Klausimas painus ir, be abejo, diskutuotinas, tad juo labiau privalome laikytis dokumentų raidės ir dvasios. Pirmiausia Potsdamo sutarties šeštuoju punktu Karaliaučiaus kraštas buvo ne pavestas, kaip teigiama straipsnyje (p. 30), o perduotas (pabraukta mano. — Č.B.) Sovietų Sąjungai valdyti iki galutinio teritorinių klausimų sureguliuavimo taikos konferencijoje⁵. Atkreiptinas dėmesys, kad dokumente taip pat kalbama ne apie šio krašto administravimą (pabraukta mano. — Č.B.), o fiksuojama Sovietų Sąjungos valstybinė siena, kuria Karaliaučiaus kraštas priskiriamas sovietų valstybės teritorijai. Sovietmečiu Karaliaučius neturėjo atskiro statuso ir visada buvo integrali Rusijos Federacijos dalis (čia nekalbama apie tokio sprendimo teisinius aspektus, o tik konstatuojama faktinė padėtis). Taigi šiuo metu Karaliaučiaus krašto suvereniteto idėja ir iš vidaus (gyventojų), ir iš išorės (kitų valstybių) nėra keliama, ir nė viena iš kaimyninių valstybių (Vokietija, Lenkija) nereiškia teritorinių pretenzijų Rusijai dėl Karaliaučiaus priklausomybės. Šia proga tenka priminti, kad ir Antihitlerinės koalicijos partnerių — JAV ir Didžiosios Britanijos valstybių — vadovai išpareigojo remti Sovietų Sąjungos teritorines pretenzijas būsimojoje taikos konferencijoje.

Visai įmanoma, kad nenuspėjamoje ateityje gali iškilti Karaliaučiaus dekolonizavimo galimybė, nekalbant apie visų pageidaujamą šio krašto demilitarizavimą. Karinis Rusijos anklavas iš tikrųjų kelia grėsmę Baltijos regiono valstybėms, tarp jų pirmiausia Lietuvai ir Lenkijai. Be to, Lietuva šiame krašte turi ne tik savo saugumo, tačiau ir etninių, kultūrinio paveldo išsaugojimo, ekologinių etc. interesų. Geriausias būdas juos apsaugoti — tarptautinė konferencija, kurioje Lietuva, kaip viena iš labiausiai suinteresuotų valstybių, turėtų aktyviai dalyvauti. Vis dėlto kelia abejonių V. Šilo vizija, jog iš įvairių Karaliaučiaus krašto raidos kelių Lietuvai priimtinausi būtų „perėjimas į Lietuvos globą“ (p. 6), „įsijungimas į Lietuvos valstybę“ (p. 53).

Neneigsime, teoriniai svarstymai gali nutolti nuo tikrovės, tačiau lietuviai turėtų labiau išiklausyti į pragmatišką Č. Stankevičiaus perspėjimą, jog diskutuoti reikia visada atsakingai: „Radikalumo demonstravimas tėra tik politikavimas, bet ne poli-

⁵ *Тегеран, Ялта, Потсдам: Сборник документов*, Москва, 1971, с. 394.

tika. /.../ Neatsakingi pasisakymai gali būti panaudoti kaip pretekstas iš anksto suplanuotiems negatyviems veiksams“ (p. 70). Todėl, anot F. Sliesoriūno, „mes ateityje neturime turėti iliuzijų dėl kaimyninių ir didžiųjų valstybių pozicijos. Jos paisys Lietuvos interesų tiek, kiek tai atitiks jų pačių interesus. Ir ne daugiau“ (p. 73).

Ne vienas iš knygelės autorių kompetentingai ir jautriai kelia senojo baltų paveldo apsaugos, lietuvių tautinės mažumos Karaliaučiaus krašte teisių užtikrinimo klausimus. Ne tik visuomenė, bet ir oficialūs Lietuvos valstybės pareigūnai turėtų rūpintis, kad lietuviams tenai būtų užtikrinta visiška kultūrinė autonomija, t.y. tokia, kokią turi tautinės mažumos Lietuvos Respublikoje. Neatsitiktinai V. Bagdonavičius pateikia daugybę įrodymų, jog šio krašto administracija vengia rūpintis dar išlikusiais lietuvių ir prūsų kultūros paminklais, nevykdo prisiimtų įsipareigojimų, vengia glaudesnio kultūrinio abiejų pusių gyventojų bendradarbiavimo.

Savo ruožtu, kaip teigiama knygelėje, Lietuvos politikai turėtų visada prisiminti ignoruojamas lietuvių mažumos teises, laikytis tvirtos valstybinės politikos ginant jų interesus.

Neturėdami galimybių išryškinti daugelio autorių keliamų aktualijų ir pabrėžti kitų knygelės privalumų, tik pažymėsime, kad joje yra pateikta autentiškų dokumentų ar jų fragmentų tekstų, turinčių neabejotiną pažintinę reikšmę. Knygelės leidėjai (sudarytoja D. Bakanienė) pasirūpino atitinkamais paaiškinimais, straipsnių santraukomis anglų, vokiečių, rusų kalbomis, padarydami ją nors iš dalies prieinamą platesniam suinteresuotų skaitytojų ratui.

Česlovas Bauža

Anatol Lieven. Pabaltijo revoliucija: Estija, Latvija, Lietuva — kelias į nepriklausomybę. — Vilnius: Atviros Lietuvos fondas, Baltos Lankos, 1995. — 475 p.

Dar nedažnai skaitome publicistinius istorijos veikalus, kuriuose solidžiais šaltiniais pagrįsti faktai derinami su tyrinėtojų subjektyviai parinktais argumentais (interviu, apklausomis, pašnekesiais etc.). Mokslo požiūriu tokie darbai vertinami kritiškai, tačiau skaitytojui diletantui jie — įdomios, lengvai prieinamos lektūros rūšis. Prie tokio mišraus „žanro“ — Vakaruose populiarių, o mūsųose plintančių darbų — be išlygų tenka priskirti A. Lieveno knygą „Pabaltijo revoliucija: Estija, Latvija, Lietuva — kelias į nepriklausomybę“.

Autorius nesivargina analizuoti oficialius dokumentus, istorinės medžiagos rinkinius, įstatymų ir vykdomosios valdžios aktus, dažniausiai pakeisdamas juos pa-

reigūnų, įvairaus masto ir „plauko“ veikėjų, liudininkų mintimis — dažnai įdomiomis, pritaikytomis knygos kontekstui, tačiau kartais atspindinčiomis biurokratinį požiūrį, atsitiktines, nuo realybės tolokas nuomones. Šitokią iliustracinę faktografinės medžiagos rinkimą lemia operatyvumas, kartais sensacijos siekimas — bene pagrindinė žurnalisto-istoriko „greito reagavimo į įvykius“ priemonė, tačiau dėl jos faktai neretai keičiami nuogirdomis, žinios — spėjimais, analizė — autoriaus nuovoka. Ir vis dėlto tai neturėtų šokiruoti nerangių, iš marksistinės dogmatikos pančių sunkiai besivaduojančių posovietinių kraštų istorikų. Greitumas, operatyvus reagavimas į įvykius — Vakarų kultūros požymis; tuo tarpu dėl vidinės cenzūros, susikaustymo, akademinės aprobacijos mes tokius leidinius parengti nuolatos vėluojame.

A. Lievenas — kitos kultūros, kalbos, mąstysenos žmogus. Su Baltijos kraštais jį sieja tikros ar tariamos aristokratiškos kilmės šaknys, tam tikra, nors ir neilga, profesinė žurnalistinė veikla ir, žinoma, 1988—1991 m. čia vykusių tautinio išsivadavimo judėjimų mastas ir reikšmė. Autorius šiuos procesus, matyt, neatsitiktinai vadina „revoliucija“. Tai garsus, gąsdinantis, šokiruojantis ir visiems suprantamas žodis. Publicistinei knygai jis garantuoja patikimą reklamą. Tačiau Baltijos kraštų žmones (ne vieną jų kartą) formavo ne radikalūs vidiniai socialiniai pokyčiai — revoliucijos, o laipsniška, lėta, vangi evoliucija. Kur kas daugiau nei vidiniai procesai įvykius čia lėmė didžiųjų kaimyninių valstybių ekspansija, agresyvūs karai, svetimųjų priespauda, geopolitiniai lūžiai ir jų priešprieša — etninio savitumo, tautinės savasties ir valstybės atkūrimo (sukūrimo) vilties pragiedruliai. „Revoliucijos“ sąvoka istoriografijoje ir politologijoje nėra preciziškai apibrėžta, dar daugiau — tai bendrybė, vykusiai charakterizuojanti didžiųjų lūžių epochas. Taigi šiuo požiūriu A. Lievenui lyg ir neturėtume ko prikišti, juo labiau, kad tokia formuluote jis suteikia didesnę rezonansą Pabaltijo įvykiams laisvojo pasaulio žmonių sąmonėje. Tačiau savo „privačios“ istoriografijos požiūriu mes labiau linkę pritarti knygos paantraštės „Estija, Latvija, Lietuva — kelias į nepriklausomybę“ formuluotei.

Kaip tikrai už Baltijos rytų pakrantės arealo valstybių reklamą tarptautiniu mastu (nemažos apimtys veikalas anglų kalba apdovanotas universitetiniais ir žurnalistiniais prizais) labiausiai turėtume būti dėkingi knygos autoriui.

Vertimas į lietuvių kalbą taip pat praturtina mūsų nedrąsius mėginimus pažvelgti į netolimą praeitį gana blausiame valstybės apologetikos, tautinės retorikos ir ribotos intelektualinės potencialios veidrodyje. Su autoriumi galima nesutikti, ginčytis, kartais ir papeikti, tačiau neturime ignoruoti skvarbaus žvilgsnio iš šono, oportunistinio mąstymo žmonėms neįprastos išvalgos, pagaliau šalto, kartais arogantiško, tačiau tikrai ne priešiško Vakarų kultūros fenomeno santykio su pokomunistine (šiuo atveju — Pabaltijo regiono) tikrove.

Knyga, be abejo, ne istorijos studija, tačiau ir ne publicisto vizija į karštą, net globaliniu mastu komplikuotą Baltijos arealą 1988—1992 metais. Labiau išprususį skaitytoją turbūt ne itin domina „dainuojančių Pabaltijo revoliucijų“ proistorija (iš tikrųjų kaip reta įdomi, kontroversiška ir tragiška Baltijos tautų istorija), kur gana stambiais, kai kada šiurkščiais bruožais apibūdinama šio regiono istorinė savastis: kraštovaizdis, taikos ir karo santykiai su kaimynais, trapus valstybingumas ir šiurpi kolonizacija, taip pat etninės kultūros ir tautinės dvasios pavidalai, pateikti pagal romių vakarietiškos dvasinės kultūros raidos schemą. Čia visai nedaug išvalgų, subtilesnio istorinio konteksto komentarų, nors tenka pripažinti, kad ne vienoje vietoje išdygsta autentiški (o kartais vaizduotės pagimdyti) sentimentai baltiškajai kultūrai, praeičiai, žmonėms. Panašių žinių smalsus užsienio skaitytojas be vargo surastų enciklopedijose, kitoje informacinėje literatūroje, tačiau sausų, racionalių. Autoriaus asmeniniai sentimentai daug kur sušildė, kitur sudvasino ne itin romantišką mūsų praeitį.

Galbūt svarbiausia, kad į ilgoką istorijos tarpsnį ir kontroversinį politinių įvykių peizažą A. Lievenas sugebėjo pažvelgti vakariečio liberalaus kultūrininko akimis. Tačiau tai nereiškia, kad turime be išlygų priimti visus jo pasaulėžiūros, pasaulėžvalgos, tyrimo metodo modelius. Deja, liberalus kritinis požiūris mūsų historiografijoje kol kas sunkiai skinasi kelią.

Suprantama, kodėl autoriaus kūrybinė potencija, žurnalisto praktika ir dominuojantys interesai yra sutelkti į lemtinguosius Pabaltijui (Baltijos tautoms) ir pasaulyje nuskambėjusius tautinio išsivadavimo ir valstybių atkūrimo įvykius. Būtent tada pasaulis suprato, o gal ir įsisąmonino nedidelių (6—7 mln.) tautų sovietinės okupacijos dramą, komunistinės sistemos pačioje SSRS krizę ir galų gale jos žlugimą.

Įdomiausi, autentiški ir dažnai novatoriški yra šios knygos aštuntas „Nepriklausomybės judėjimai ir jų šalininkai. 1987—1992“ ir devintas „Kylant iš griuvėsių: Pabaltijo valstybių atkūrimas“ skyriai (p. 224—409). Nuo daugelio kitų publikacijų A. Lieveno studija skiriasi specifiniu aktualių nacionalinių problemų tyrimo aspektu: čia analizuojama įvairių tautybių ir skirtingų likimų to regiono gyventojų padėtis, pažiūros, savimonė, reakcija ir pagaliau vaidmuo istorijos nutemtų įvykių kontekste. Skvarbiu žvilgsniu galima pamatyti ne vieną palankų autoriaus gestą, jei nesakytume daugiau — reveransą vokiškosios tradicijos poveikyje susiformavusioms kultūroms — latvių ir ypač estų, — tačiau šis pietizmas šiek tiek atvėsta, kai kalbama apie principinę akistatą ir dramatišką Lietuvos—SSRS koliziją 1990 m. kovo—1991 m. sausio mėn. įvykiuose. Būdamas kur kas išvalgesnis nei absoliuti dauguma oficialiųjų Vakarų pareigūnų, atidžiai sekęs įvykius, dažnai ir intensyviai bendravęs su pabaltijiečiais A. Lievenas, kaip hu-

manistas ir demokratas, suprato ir vykusiai perdavė tuo metu vietinių (greit po to — lokaliųjų, o kaip paaikškėjo vėliau — globaliųjų) procesų esmę ir bruožus indiferentiškai ir siaurai pragmatiškai mėstančiai Vakarų visuomenei. Be abejo, ir kiti stebėtojai galėjo bemaž autentiškai pajusti „epochos“ atmosferą, įvykių dvasią, žmonių mintis ir spontaniškus poelgius, suvokti istorijos logikos diktuojamų procesų kryptį, tačiau dažnai tai žvilgsnis iš paukščio skrydžio; ši situacija skiriasi skausmingomis, dramatiškomis, dažnai iracionaliomis, tačiau autentiškomis išvadomis.

Neanalizuodami Baltijos tautų išsivadavimo judėjimo analogijų ar tarpusavio sąveikų, labiau norėtume sutelkti dėmesį į Lietuvos tautinio atgimimo, išsivadavimo judėjimo ir valstybės atkūrimo klausimus. Beveik be išlygų pritardami daugeliui autoriaus paminėtų, kai kur paryškintų išsivadavimo judėjimo prielaidų, manome, kad A. Lievenas daugiausia nukrypo nuo tikrovės, vakarietišku stiliumi ir samprata suplakęs rezistencijos (tautinio pasipriešinimo), atgimimo ir valstybingumo atkūrimo esmę. Ne paslaptis, kad „nacionalizmo“ sąvoka vakarų demokratijų tradicijų išauklėtiems ar jų paveiktiems piliečiams gana dažnai sukelia nepagrįstus įtarimus, beveik alergiją kitaip galvojančiams ir kitų tikslų siekiantiems žmonėms. Tautų apsisprendimo teisė ir separatizmas — tikras ar tariamas, be to, dažnai palaidimas bombų sprogimų ir teroro bangų — priešiška nuteikia ir gąsdina „komfortabilų“ Vakarų miesčionių. Tautinio išsivadavimo judėjimą Pabaltijyje suprato nedaugelis; vyriausybės sferos — Miterandas ir Kohlis, atrodo, pernelyg ilgai advokato Maskvai, tačiau, laimė, kad nevykdė tiesioginių Pabaltijo tautų prokurorų pareigų... O juk netrūko ir tokių.

A. Lievenas išrikiuoja Pabaltijo lyderių (radikalų) ir autsaiderių (konservatorių) grandinę tautinio ir valstybinio išsivadavimo judėjimo kelyje. Nuskriaustųjų nelieka — anksčiausiai kelią į laisvę pasirinko latviai, 1987 06 14 surengė minėjimą prie Nepriklausomybės paminklo; pratęsė jį estai — pirmieji paskelbė apie savo šalies suverenitetą 1988 11 16, ir pagaliau į lyderius išsiveržė lietuviai — 1990 03 11 deklaravę nepriklausomybę *de facto* (p. 231). Nelengva oponuoti autoriui, kai svarbiausieji tautinio atgimimo ir pasipriešinimo kovos dokumentai istorikams dar neprieinami arba (keistas paradoksas) nusėdę inteligentų intelektualų — tautinio atgimimo veikėjų privačiuose rankraštyuose ir bibliotekose. Vis dėlto nacionalizmo samprata, kuri besąlygiškai taikoma Vakarų demokratijoms, Vidurio ir Rytų Europoje reikalauja ne tik rimtų korektyvų, bet ir atidžios imperinio valdymo (ir mąstymo) tradicijų ir teisėtoms tautų laisvės ir piliečių teisių analizės. A. Lievenas, atrodo, mąsto globališkai ir dažnai analitiškai, tad jo įžvalgos palankiai nuteikia, o groteskiški, kartais ironiški (nevenigiant anekdotų prieskonio) pastebėjimai kelia nuotaiką ir žadina susidomėjimą.

Vis dėlto paviršutiniški, nors ir drąsūs, apibendrinimai kartais atrodo nepriimtini. Manytume, kad dėl kai kurių erudicijos spragų schematiškai vertindamas Baltijos tautų kultūras, daugiausia per liaudies epą — estų „Kalevipoegas“, latvių „Lačplēsis“ (p. 124), — autorius visai užmiršta (arba nepastebi) nykauš lietuviškos spaudos (lotynų rašmenimis) draudimo epochos, knygnešių, „daraktorių“ mokyklų, negausios lietuvių šviesuomenės pastangų legaliai kelti raštijos klausimą caro administracijos instancijose etc. Tai ne specifikos bruožai, o niūrūs faktai, skaudžiu aidu atsiliepę ištisių dešimtmečių lietuvių kultūros ir sąmonės raidai. Autoriaus žinių stoką ar kompetencijos paviršutiniškumą liudija jo nesiorientavimas skaudžiose pokario partizaninio karo Lietuvoje peripetijose. Suapvalinta statistika (iš abiejų pusių užmušta po 20 tūkstančių žmonių (p. 93) čia visai nesikoreliuoja su skaudžiomis, dramatiškomis, bet iš dalies ir veiksmingomis rusiškosios imigracijos ir vietinės kompartijos politikos pasekmėmis. Žinoma, daug kam yra netikėta, kad pasipriešinimo judėjime „Lietuvoje svarbiausią vaidmenį vaidino kunigai“ (p. 90).

Kita vertus, autorius, deja, nepakyla iki istoriko analitiko, lengvabūdiškai kartodamas populiarius pasaulio viešosios nuomonės stereotipus apie žydų holokausto Pabaltijyje esmę ir priežastis. Keista, kad rašant apie klasikinį genocido vykdymą, pamirštama teroristinių Stalino ir Hitlerio režimų prigimtis, strategija ir nuostatos, mažoms Pabaltijo tautoms (neturėjusioms valstybingumo! — Č.B.) suverčiant kaltę už nežmonišką rasizmą ir masinio žmonių naikinimo aukas. Autorius, tęsdamas žinomą ir visai nepagrįstą versiją apie pabaltijiečių vaidmenį žudynėse, ne tik kad nieko naujo neįnešė į istoriografiją, bet ir pačiu banaliausiu būdu pakartojo visiems įkyrėjusią, nerealią formulę, kad hitlerininkų suklaidinti ir sukvailinti šių tautų atstovai vykdė masinį holokaustą (p. 160). Nediskutuodami šiuo specialiu klausimu (plačios istoriografijos problema), tik pridursime, kad autorius peržengia elementarią padarumo ribą, tvirtindamas „... jog Lietuvos katalikų Bažnyčia yra labiausiai atsakinga dėl žydų likimo ir todėl dabar neturi teisės kalbėti bet kokių moraliniu klausimu“ (p. 159). Kiek tai tesiskiria nuo autoriui neabejotinai žinomos, per dešimtmečius sovietinėje istoriografijoje įsitvirtinusios nuomonės, kad žydšaudžiai — tai lietuvių (atitinkamai — latvių, estų) buržuaziniai nacionalistai, kraujyje paskandinę žydų bendruomenes ir tarnavę Hitleriui? Nieko nėra lengviau, kaip analizę pakeisti stereotipais, propagandos klišėmis ir neatsakinga asmenine pozicija. O juk žydų holokaustas istoriškai neabejotinas, nekvestionuojamas ir veidmainiškai nespekuliuojamas skaudžios tragedijos aktas.

Vakarų skaitytojus galų gale turėtų nustoti klaidinti keista sovietų saugumo, kai kurių Vakarų sionistinių sluoksnių bei buvusių hitlerinės Vokietijos struktūrų puoselėta ir dabar dar palaikoma kaltės dėl masinio žydų sunaikinimo pseudo-

koncepcija. Išskyrus konkrečius, tikrai nustatytus atvejus, ar tuos, kurie dar bus patvirtinti dokumentais, Lietuva, kaip ir Latvija bei Estija, negali prisiimti nei kolektyvinės kaltės, nei visuotinės atgailos jausmo už nebūtus nusikaltimus. Nacionalinės (ne imperinės), valstiečių (ne nomadų-užkariautojų) tautos ilgų amžių istorijoje turi daugybę tolerancijos, taikaus kaimyniško sugyvenimo faktų ir pavyzdžių, tačiau naujaušųjų laikų — kolonizacijos, tautų genocido, etninio „valymo“ etc. masiniai reiškiniai šiam regionui visai nebūdingi.

Pagaliau apie tai byloja taikingas parlamentinis (konstitucinis) šių tautų dekolonizavimosi procesas. Imperija, kaip teisingai pastebėta knygoje, kai kurias Pabaltijo teritorijas valdė ilgiau, negu apskritai tęsiasi JAV egzistencija, tačiau tai nesutrukdė Baltijos nacionaliniams judėjimams pasirinkti atsargią, nuosaikią, racionalią išsivadavimo taktiką.

A. Lievenas negaili komplimentų Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžiui, kaip lemiamai kovos už nepriklausomybę jėgai, tačiau jo klaidinga prielaida, kad „Pabaltijo šalių nacionalinio išsivadavimo judėjimai buvo kartu ir nacionalistiniai judėjimai“, veda autorių prie kai kurių neteisingų išvadų. Kaip neretai atsitinka vakariečiams, jie neįžiūri ribos arba apskritai neskiria tautinių išsivaduojamųjų judėjimų nuo politinio gyvenimo „normalioje“ valstybėje ir pliuralistinėje visuomenėje. Lietuvos Sąjūdis visiškai nebuvo nacionalistinis judėjimas (autorius pavartota prasme). Iš tikrųjų jis buvo platus visos tautos (įvairių pažiūrų, įsitikinimų, amžiaus, patirties, išsilavinimo etc.) žmonių frontas prieš imperiją ir komunizmą, už Laisvės, Demokratijos ir Nepriklausomybės idealus. Tai buvo dar sinkretiškas, nediferencijuotas judėjimas su labai neapibrėžtais siekiais, šūkais, lėkšta ideologija. Kartu tai jokia išimtis atgimstančių ir išsivaduojančių iš kolonializmo tautų istorijoje, XIX a. žinomų „tautų pavasario“, o mūsų epochoje — „dainuojančių revoliucijų“ vardu.

Nacionaliniai išsivaduojamieji judėjimai dažnai tėra trumpalaikiai procesai, kurių misija baigiasi tautoms iškovojus laisvę, t.y. sukūrus ar atgavus valstybinumą. Politinis gyvenimas nepalyginamai sudėtingesnis už tautinius judėjimus, todėl visuomenė diferencijuojasi į įvairių pakraipų politines partijas, organizacijas, sroves pagal skirtingus interesus ir ideologijas. Dėl šių aplinkybių, o ne dėl atskirų lyderių ar asmenybių kaprizų didieji sąjūdžiai ir judėjimai neišvengiamai suyra. Toks likimas laukė Sąjūdžio. Todėl niekaip negalima sutikti su A. Lieveno išvedžiojimais, jog „V. Landsbergio padrašintiems dešiniams“ paėmus judėjimą į savo rankas, iš jo „teliko vien nuolaužos“ (p. 242). Žinoma, rašydamas šią knygą, autorius negalėjo žinoti, kad netrukus būtent V. Landsbergis su bendraminčiais iš tų „nuolaužų“ suburs stiprią europietiško konservatyvaus modelio partiją.

Amžininkai ir įvykių Lietuvoje liudininkai vargu patikės, kad „1990 metų kovo 11 dieną nepriklausomybės *de facto* paskelbimas daug kam buvo netikėtas ir, tiesą sakant, nepageidautinas“ (p. 244). Skaitytojo šypsena tegali sukelti ir mintis, jog „Sniečkui mirus, respublika neteko užmaskuoto tautinių interesų gynėjo“ (p. 192).

Be abejo, tokio pobūdžio darbe neįmanoma išvengti kontroversinių vertinimų, nepakankamai pagrįstų teiginių, lėkštų apibendrinimų, perdėto subjektyvizmo, netikslumų. Jų išties nemažai. Tačiau ne paprastas jų išvardijimas, o tik polemika su autoriumi naujuose mokslo ir publicistikos darbuose mūsų istoriografiją gali pastūmėti pirmyn.

Česlovas B a u ž a